

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“SUQOVUŞAN SU ANBARININ İSTİSMARININ REGION BİZNESİNƏ

MÜSBƏT TƏSİRLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Əliyev Orman Mirzəxan

BAKİ – 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

“ _____ ” _____ **2022-ci il**

“SUQOVUŞAN SU ANBARININ İSTİSMARININ REGION BİZNESİNƏ
MÜSBƏT TƏSİRLƏRİ ”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060409- Biznesin idarə edilməsi

İxtisaslaşma: Biznesin təşkili və idarə edilməsi

Qrup: 116

Magistrant:
Əliyev Orman Mirzəxan

Program rəhbəri:
i.ü.f.d., dos. Şamxalova Samirə
Oqtay qızı

Elmi rəhbər:
i.ü.f.d., b/m. Aslanova Afaq
Fərhad qızı

Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Kəlbəyev Yaşar
Atakişi oğlu

BAKİ – 2022

Elm andı

Mən, Əliyev Orman Mirzəxan oğlu and içirəm ki, “Suqovuşan su anbarının istismarının region biznesinə müsbət təsirləri ” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

SUQOVUŞAN SU ANBARININ İSTİSMARININ REGION BİZNESİNƏ MÜSBƏT TƏSİRLƏRİ

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Qarabağın işğaldan azad edilməsi nəzdində həmin regionda olan obyektlərin istifadəsi və təbii resursların işlənməsi ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük önəm kəsb edir.

Tədqiqatın məqsədi: Suqovuşan Su anbarının istifadəyə verilməsi ilə bərabər region biznesində və eləcə də ölkə iqtisadiyyatında müsbət təsirlər ortaya çıxacaqdır. Bu müsbət təsirlərin ortaya çıxarılması, regiondakı ola biləcək kənd təsərrüfatı sahəsindəki yenilikləri müəyyən edib, onları ortaya çıxarmaq tədqiqatın əsas məqsədidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiyada tədqiqat metodu kimi, anket metodundan, eyni zamanda PESTLE və SWOT qiymətləndirmə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazası: Bu dissertasiya işinin hazırlanmasında son illərdə yazılmış Azərbaycan, eyni zamanda dünya alimlərinin əsərlərindən, iqtisadçıların və dünyaca məşhur mütəxəssislərin tədqiqatlarından, beynəlxalq jurnallar və yerli jurnallarda dərc olunmuş məqalələrdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: İşğaldan azad edilmiş ərazilər yeni tədqiq edilən mövzu olduğu üçün tədqiq edilən mövzunun araşdırılması üçün yetəri qədər mənbə yoxdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Tədqiqatın nəticəsi olaraq işğaldan azad edilən ərazilərin iqtisadi potensialından, Suqovuşan su anbarının iqtisadi potensialından ölkəmizdə əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının canlanması üçün istifadə edilməlidir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Dissertasiya işində verilən təklif və tövsiyələr Azərbaycan Respublikasında su resurslarından çox istifadə edən sənaye sahələrində, əsasən aqrar sektorda və işğaldan azad olunan ərazilərdə fəaliyyətə başlayacaq biznes subyektlərinin işində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: Su anbarı, Tədqiqat analizi, Kənd təsərrüfatı

POSITIVE EFFECTS OF SUGOVUSHAN RESERVOIR OPERATION ON REGIONAL BUSINESS

SUMMARY

The actuality of the subject: The use of facilities in the region and the development of natural resources in the liberation of Karabakh is of great importance for the country's economy.

Purpose and tasks of the research: The commissioning of the Sugovushan Reservoir will have a positive impact on regional business and the country's economy. The main purpose of the study is to identify these positive effects, to identify potential innovations in the agricultural economy in the region.

Used research methods: In the dissertation, the survey method was used as a research method, as well as PESTLE and SWOT evaluation methods.

The information base of the research: In the preparation of this dissertation, the works of Azerbaijan written in recent years, as well as the research of economists and world-renowned experts, articles published in international journals and local journals were used.

Restrictions of research: Since the liberated territories are a new subject, there are no more sources to study the subject.

The novelty and practical results of investigation : As a result of the study, the economic potential of the liberated territories, the economic potential of the Sugovushan reservoir should be used to improve the welfare of the population in our country, to revive the country's economy.

Scientific-practical significance of results: The proposals and recommendations given in the dissertation can be used in the work of businesses that will start operating in the Republic of Azerbaijan in industries that use a lot of water resources, mainly in the agricultural sector and in the liberated territories.

Keywords: Reservoir, Research analysis, Agriculture

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AES	Atom Elektrik Stansiyası
EUWI	Avropa İttifaqının Su Təşəbbüsçüləri
KOB	Kiçik Orta Biznes
KOS	Kiçik və Orta Sahibkarlıq
MDB	Müstəqil Dövlətlər Birliyi
MSD	Milli Siyasət Dialoqu
OECD	İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı
SES	Su Elektrik Stansiyası
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. SU RESURSUNUN İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN MÜSTƏSNA ROLU	13
1.1. Su resursu ilə birbaşa əlaqəli olan sahələrin tədqiqi və təsnifatı	13
1.2. Biznesin iqtisadi inkişafında resursların rolu	21
II FƏSİL. SUQOVUŞAN SU ANBARININ BÖLGƏDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN SOSIAL-İQTİSADI CƏHƏTDƏN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	27
2.1. Suqovuşan su anbarının sosial-iqtisadi sahələrə təsirinin təhlili	27
2.2. Suqovuşan su anbarının əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi.....	40
III FƏSİL. QAFQAZ DÖVLƏTLƏRİNİN İQTİSADI MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ SU RESURSLARININ ƏHƏMİYYƏTİ.....	54
3.1. Azərbaycanın su potensialı və su təchizatı ilə bağlı problemlərinin tənzimlənməsi	54
3.2. Qafqaz dövlətlərinin regional təşkilatlar çərçivəsində su və enerji əməkdaşlığı.	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	73
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	77
ƏLAVƏLƏR	81
Cədvəllərin siyahısı	86
Qrafiklərin siyahısı	87

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycanın gözəl və strateji əhəmiyyətli guşələrindən biri Qarabağın mənfur qonşulardan azad olması ilə bərabər regionda yenidən iqtisadi dirçəlişə səbəb olacaqdır. Ermənilərin 30 illik işğalı nəticəsində ölkəmiz bir çox əhəmiyyətli təbii resurslarından uzaq qalmış və istifadə edə bilməmişdir. Onu qeyd edə bilərəm ki, Qarabağda qızıl, civə, təbii mineral su yataqları, inşaat əhəmiyyətli faydalı qazıntılar, əlvan və qara metal yataqları mövcuddur və bu müddətə qədər ölkəmiz qeyd olunan yataqlardan istifadə edə bilməmiş, və bunun nəticəsində ölkəmizin iqtisadiyyatına gözlə görülməyəcək səviyyədə mənfəət təsir etmişdir.

Suqovuşan su anbarının işğaldan azad olması, və yenidən istifadəyə verilməsi regionda aşağıda qeyd etdiyim bəzi müsbət təsirlərə səbəb olacaqdır:

- 100 min hektara qədər ərazinin suvarılma problemi həll olunacaqdır;
- Regionda susuzluq probleminə yeni çıxış yolu tapılacaqdır;
- Region yeni sənaye obyektlərinin açılması və onların enerji, su ilə təmin olunmasına yardımçı olacaqdır;
- Region rayonlarında kənd təsərrüfatının inkişafına və bununla da ölkəmizin iqtisadiyyatına öz müsbət təsirini verəcəkdir.

Qarabağın işğaldan azad olunması ilə bərabər yenidən həyat adı altında həmin ərazidə yaşayış obyektlərinin, dövlət obyektlərinin və sənaye obyektlərinin inşa edilməsi, habelə istifadəyə verilməsi bu gün gündəmdə olan məsələdir. Suqovuşan su anbarının istifadəyə verilməsi ölkə üçün böyük strateji əhəmiyyətə sahibdir. Belə ki, ölkə üçün kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, yəni, qeyri-neft sektorunun inkişafına ayrılan diqqət son zamanların ən vacib məsələsidir. Onu da qeyd edə bilərik ki, son zamanların ölkə üçün vacib digər bir məsələsi də susuzluq probleminin həll edilməsidir. İstisna hal deyil ki, ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin 2020-ci il 27 iyul tarixli sərəncamı ilə “Su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsinə dair 2020-2022 – ci illər üzrə tədbirlər planı” qəbul olunmuşdur. Yuxarıdakı bütün

sadalanmaları nəzərə alsaq, belə qərara gələ bilərik ki, mövzu hazırda çox aktualdır.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Qarabağın işğaldan azad olunması ilə regiondakı dirçəlmə, və Suqovuşan su anbarının istifadəyə verilməsi ilə regiondakı biznes sferalarının inkişafı yönündə dövlət əhəmiyyətli şəxslərin və elm adamlarının fikirləri, onların məqalələri, bundan başqa öz araşdırmalarımın sayəsində ortaya çıxardığım göstəricilər və verdiyim təkliflər tədqiqatın nəzəri- metodoloji əsaslarını təşkil edir. Tədqiqat mövzusunun Suqovuşan su anbarı ilə bağlı olması o nəticəyə gətirir ki, Qarabağın yenidən işğaldan azad edilməsi hələ də tam olaraq region biznesinin inkişafı ilə bağlı müəyyən qənaətə gəlməyə tam imkan vermir ki, biznes sferasının və elm sahəsinin nümayəndələrinin detallı şəkildə rəy verə bilsin. Ona görə də əsas olaraq mövcud göstəricilərin tapılması və öz təkliflərimi verməyi əsas olaraq götürəcəm. Suqovuşan su anbarının regiondakı kənd təsərrüfatına, biznesə, əhəlinin suyla təmin olunma səviyyəsinə, regionun susuzluq probleminin həll olunmasına olacaq bütün müsbət təsirləri müxtəlif tədqiqat metodları ilə araşdırmaq və əldə olunan nəticələr üzrə müxtəlif təkliflərimi verəcəyəm.

Tədqiqat işində azad edilmiş regionlarda strateji əhəmiyyətli sahələrin müəyyən edilməsi və yeni sənaye obyektlərinin inşası üzrə ölkə prezidenti İlham Əliyevin sərəncam və qərarları digər əsas nəzər nöqtəsi kimi qeyd edə bilərəm.

Hal-hazırda dövlətimiz azad edilmiş ərazilərin inkişafı üzrə işləri əsas prioritet məsələ kimi ortaya çıxarmışdır və bu məsələlər üzrə tədbirlər planı və proqramlar qəbul olunmuşdur. Əsas qəbul olunmuş proqram kimi “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı” Dövlət Proqramının adını çəkməyə bilərik. Proqramda baxılacaq məsələlərin tədqiqatda araşdırılması çox böyük önəmə sahibdir.

Mövzunun əhəmiyyəti çox olduğu üçün bütün tədqiqat obyektlərini müəyyən etmək, Suqovuşan su anbarının regiona verə biləcəyi bütün tövhiyələri müəyyən etmək tədqiqatın əsasını təşkil edəcəkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri : Suqovuşan su anbarının istifadəyə verilməsi

ilə bərabər region biznesində və eləcə də ölkə iqtisadiyyatında müsbət təsirlər ortaya çıxacaqdır. Bu müsbət təsirlərin ortaya çıxarılması, ola biləcək regiondakı kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatındakı yenilikləri müəyyən edib onları ortaya çıxarmaq tədqiqatın əsas məqsədidir.

Anbarın istifadəyə verilməsi ümumilikdə azad edilmiş ərazilər üçün çox böyük önəm daşıdığı üçün bütün göstəriciləri nəzərə almaq vacibdir. Kənd təsərrüfatı ölkə üçün qeyri-neft sektoru kimi ən öndə gedən biznes sferası olduğu üçün, Suqovuşan su anbarının suyundan istifadə edərək Ağdam, Tərtər, Ağcabədi, Goranboy, və Bərdə rayonlarının əkin sahələri suvarılacaq, bununla da həmin ərazilərdə məhsuldarlıq artacaqdır. Anbarın suyuyla ümumilikdə 100 min hektara qədər ərazi suvarılacaq. Nəzərə alsaq ki, qeyd olunan rayonlarda kənd təsərrüfatının əsas strateji əhəmiyyətli məhsulları - pambıq və taxıl becərilir tədqiqatda əsas vəzifələri kimi biz aşağıdakıları təqdim edə bilərik:

- Ölkəmiz üçün əhəmiyyət daşıyan kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı üçün ölkədə mövcud vəziyyətin təhlili;
- Susuzluq probleminin həll edilməsi üçün ölkənin su balansının və resurslarının tədqiq edilməsi;
- Azərbaycanın su təchizatının təkmilləşməsi üçün Avropa təcrübəsindən istifadə etməsinin vəziyyətə uyğun olaraq tədqiq edilməsi;
- Hal-hazırda Suqovuşan su anbarının texniki göstəricilərinin araşdırılması ;
- Qarabağda yeni sənaye obyektlərinin, yaşayış obyektlərinin suyla təmin olunması üzrə araşdırma və tədqiqatlara uyğun olaraq təkliflər verməkdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektı Suqovuşan su anbarının istifadə edilməsi ilə bərabər regiondakı yaranacaq müsbət təsirlərdir. Tədqiqatın predmeti su resursları ilə birbaşa əlaqəli olan sahələrin tədqiqi, qiymətləndirilməsi, təchizatı ilə bağlı problemlərin tənzimlənməsidir.

Tədqiqatın metodu: Dissertasiya işi hazırlanarkən keyfiyyət (müsaibə, anket-sorğu), analiz-sintez metodlarından, həmçinin SWOT və PESTLE analizindən istifadə olunmuşdur.

1. Suqovuşan su anbarının region biznesinə müsbət təsiri nəzəri olaraq təhlil olunacaq.
2. Biznes sferalarının nümayəndələri, habelə müxtəlif sahələrinin nümayəndələri ilə anketin, sorğunun aparılmasını nəzərdə tuturam.
3. Hal-hazırkı dönmə uyğun olaraq regionda müəyyən edilən göstəriciləri nəzərə alaraq SWOT və PESTLE analizinin aparılmasını da nəzərdə tuturam.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiya işinin hazırlanması zamanı Azərbaycanda, eyni zamanda dünya ölkələrində bu sahədə uğurlar qazanmış şəxslərin əsərlərindən, məqalələrindən və digər materiallardan istifadə edilmişdir. Bundan əlavə, dissertasiya işinin hazırlanmasında Azərbaycan Respublikasının su qanunvericiliyi, Azərbaycan Respublikası Su Məcəlləsi, Avropa ölkələrinin su məcəlləsi eyni zamanda, bir sıra hökumət təşkilatlarının statistik hesabatları informasiya bazası kimi istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: İşğal altında olan ərazilərin yeni azad edilməsi və bundan əvvəl regionda heç bir istehsalat, iqtisadi təcrübənin olmaması bu sahənin araşdırılması üçün lazım olan mənbələrin az olmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Aparılmış tədqiqatın nəticəsi olaraq işğaldan azad edilən ərazilərin iqtisadi potensialından, Suqovuşan su anbarının iqtisadi potensialından ölkəmizdə əhalinin rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatının canlanması üçün istifadə edilməlidir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Tədqiqat işinin elmi və praktiki nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Suqovuşan su anbarının bölgə iqtisadiyyatına təsirinin artırılması üçün anbarın idarə etməsinin yenidən qurulmasını, mövcud texniki göstəricilərinin yenilənməsini təmin etmək lazımdır.

2. Su təchizatının düzgün qurulması və işlənməsi üçün Avropa təcrübəsindən istifadə edilməlidir.
3. İşğaldan azad edilən ərazilərin resurs potensialının yenidən müəyyənləşdirilməsi və müasir standartlara uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatı üçün istismar edilməlidir.

I FƏSİL. SU RESURSUNUN İQTİSADİYYATA TƏSİRİNİN MÜSTƏSNA ROLU

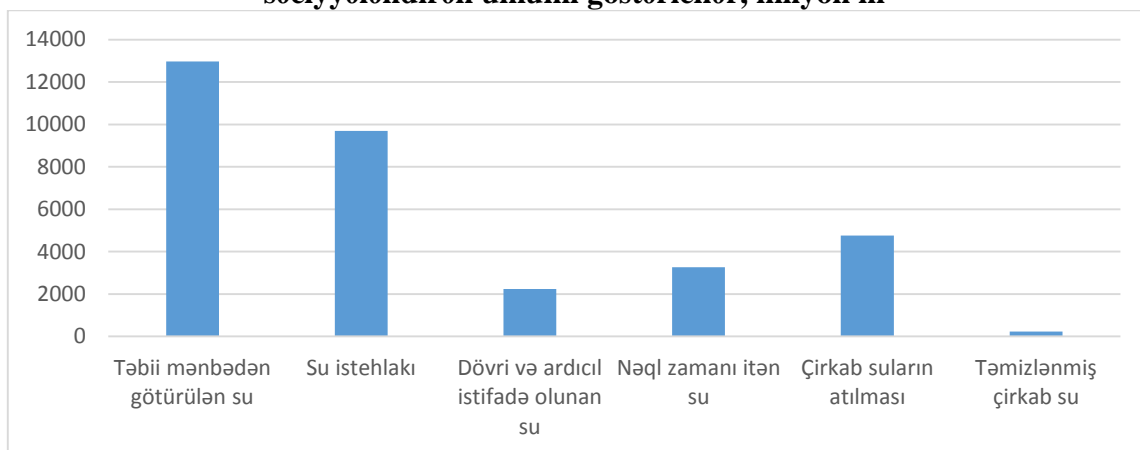
1.1. Su resursu ilə birbaşa əlaqəli olan sahələrin tədqiqi və təsnifatı

Su həyat mənbəyidir. Sudan biz məişətdə, gündəlik həyatımızda, təsərrüfatda istifadə edirik. Azərbaycanda sudan ən çox istifadə edən sənaye sahələri aşağıdakılardır:

1. Kənd təsərrüfatı;
2. Sənaye (mədənçıxarma və emal sənayesi);
3. Neft-qaz Sənayesi;
4. Nəqliyyat, rabitə;
5. Su təchizatı sənayesi.

Qrafikdə ölkəmizdə bütün sahələr üzrə sudan istifadənin ümumi göstəricilərin şahidi ola bilərik. Ayrı-ayrı sahələr üzrə sudan istifadə göstəriciləri isə aşağıdakı kimidir:

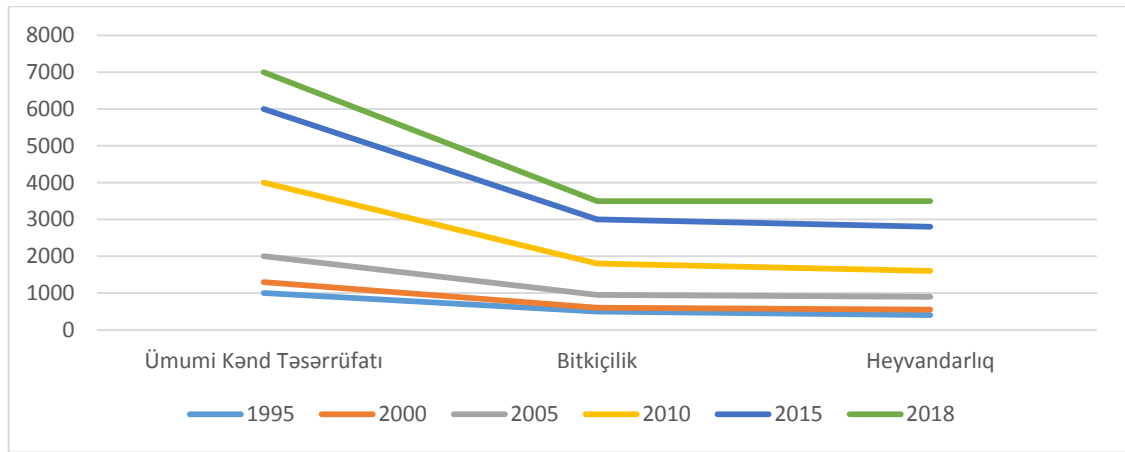
Qrafik 1: 2020-ci ildə Azərbaycanda ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə sudan istifadəni səciyyələndirən ümumi göstəricilər, milyon m³

Mənbə: Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatlarına əsasən, müəllif tərəfindən hazırlanmışdır, 2021.

Kənd təsərrüfatı - Azərbaycanın iqtisadiyyatını təşkil edən əsas sahələrdən biridir. Belə ki, 2021-ci il statistikasına əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları Ümumi Daxili Məhsulun (ÜDM) 5.9 %-ni təşkil etmişdir. Ölkəmizdə əhalinin 40 %-dən çoxu aqrar sektorda işləyir. Kənd təsərrüfatı sənayesi qeyri-neft sektorunda ölkəmizin əsas nəzər yetirdiyi sahə kimi seçilir. Bu sahə üzrə hər il inkişaf templəri və artımlar digər sektorlara nəzərən daha çoxdur. (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5100>)

Qrafik 2: Kənd Təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi (milyon manatla) 1995-2018

Mənbə: Azərbaycan Respublikası kənd təsərrüfatı məhsullarına dair strateji yol xəritəsi, səh 11. 06.12.2016.

Qrafikdən görüldüyü kimi ölkəmizdə kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə ümumi artım tendensiyası vardır. Buda ölkənin bu sahəni prioritet sahə kimi seçməsidir. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı naziri, İnam Kərimovun qeyd etdiyinə əsasən ölkəmizdə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi ilə bağlı hökumətin həyata keçirdiyi siyasəti 5 əsas istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar:

- 1. Torpaq ehtiyatlarından davamlı istifadə edilməsi ilə bağlı tədbirlər.** Bu istiqamət üzrə tədbirlərin əsas mövzusu adambaşına düşən torpaq sahələrinin düzgün bölüşdürülməsidir. Azərbaycan torpaq sahəsi məhdud olan ölkələrdən biridir. Hazırda 100 minlərlə torpaq sahəsi deqradasiyaya uğramışdır. Belə olan halda kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldar olması baxımından torpaqların

degradasiyasının qarşısının alınması, qorunması və mühafizəsi böyük önəm kəsb edir. (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi praktiki jurnal, № 4(34), səh 13)

2. Su ehtiyatlarından davamlı istifadəni əhatə edən tədbirlər. Bu istiqamət üzrə əsas vəzifə su ehtiyatlarının düzgün idarə edilməsi və bölüşdürülməsidir. Azərbaycanda suvarma suyu üzrə itkilərin həcmi 28.4% olmaqla MDB ölkələri arasında ən böyük göstəriciyi sahibdir. Kanalda yaranan və suvarma zamanı yaranan itkiləri nəzərə alsaq, ilkin götürülən sudan itkilərin 57% olduğunu görürük, 43% su isə səmərəli hesab olunur. Məhz bunları nəzərə alaraq Prezident tərəfindən imzalanmış 2020-ci il 27 iyun tarixli Sərəncama əsasən, “Su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsinə dair 2020-2022-ci illər üçün Tədbirlər Planı” kənd təsərrüfatında sudan səmərəli istifadəni tənzimləyəcəkdir. (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi praktiki jurnal, № 4(34), səh 14)

3. Aqrar siyasətin iqlim dəyişiklikləri ilə əlaqələndirilməsi üzrə tədbirlər. Kənd təsərrüfatı birbaşa təbii resurslarla bağlı olduğu üçün tez-tez iqlim dəyişiklikləri və ətraf mühit təsirləri məhsuldarlığa öz təsirini göstərir. Yəni, hər hansısa bir il yağıntılar normadan az və ya çox olduqda məhsuldarlığa öz mənfi təsirini göstərəcəkdir. Məhz bunları nəzərə alaraq, Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi tərəfindən “Yaşıl kənd təsərrüfatı”na dəstək üzrə Birgə Fəaliyyət Planı qəbul edilmişdir. Bu tədbirlər planı aşağıdakıları nəzərdə tutur:

Kənd təsərrüfatının iqlim dəyişikliklərinə adaptasiyası üzrə planın hazırlanması;

Yaşillıqların salınmasının tövhə verən bitki növləri üzrə istifadənin dəstəklənməsi;

Aqrar fəaliyyət zamanı yaranan tullantıları bioenerji mənbəyi kimi istifadə etmək. (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi praktiki jurnal, № 4(34), səh 15)

4. **Aqromüxtəlifliyin qorunması ilə bağlı tədbirlər.** Aqromüxtəlifliyin azalması genetik pozulmalara səbəb olur və buda bitki, heyvanlar arasında xəstəlikləri çoxaldır. Məhz buna görə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı üzrə əsas istiqamətlərdən biri aqromüxtəlifliyi qorumaqdır. Hal-hazırda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ilə BMT-nin İnkişaf Proqramı birlikdə “Qlobal əhəmiyyətli aqro-bioloji müxtəlifliyin qorunması və davamlı istifadəsi” mövzusunda layihə həyata keçirir. (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi praktiki jurnal, № 4(34),səh 15)

5. **Kəndlərdə rifahın təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər.** Kənd yerlərində, regionlarda ümumi əhali arasında məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi hər zaman ölkəmizin əsas nəzər nöqtələrindən biri olmuşdur. Ən azı onu qeyd edə bilərik ki, dövlət tərəfindən “Regionların inkişafına dair” 4 proqram qəbul olunmuş və tədbirlər həyata keçirilmişdir. (Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı elmi praktiki jurnal, № 4(34),səh 15)

Kənd təsərrüfatı ölkəmizin əsas prioritet sahələrindən biridir. Son illərdə kənd təsərrüfatı sahələri üzrə inkişafın artması və bu sahə üzrə daha tədbirlərin görülməsi aqrar sektorda enerji və sudan daha çox istifadə etməsinə gətirib çıxarmışdır.

Cədvəl 1: Kənd təsərrüfatında ilkin enerji məhsulları istehlakının strukturu

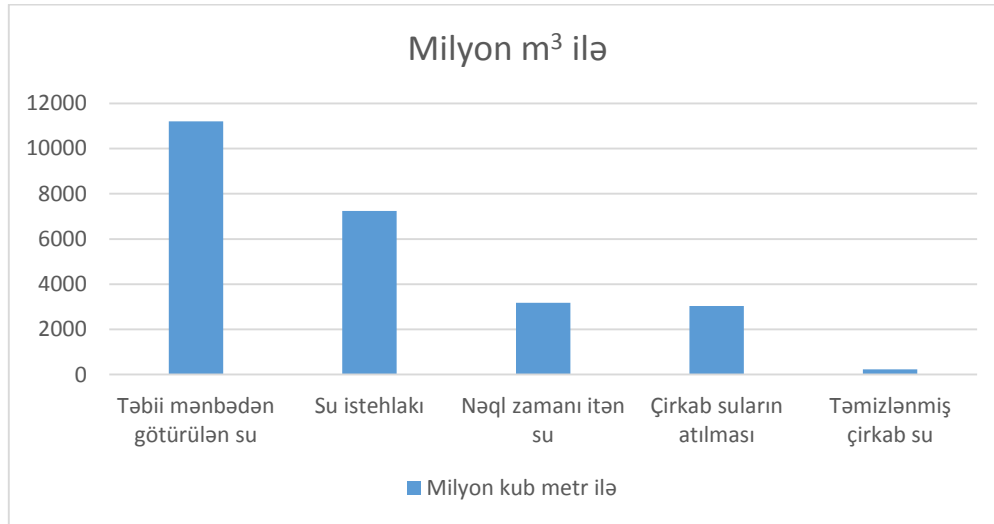
İlkin enerji məhsulu	2008		2015		2019	
	Net	Yekun faizlə	Net	Yekun faizlə	Net	Yekun faizlə
Neft məhsulları	238.6	76.4	317.6	70.7	322.7	62.1
Elektrik enerjisi	55	17.6	77.7	17.3	98.4	19
Təbii qaz	18.1	5.8	51.8	11.5	97.6	18.8
Digər	0.8	0.2	2.1	0.5	0.3	0.1
Cəmi	312.5	100	449.2	100	519	100

Mənbə: <https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>, 2020

Cədvəldən görüldüyü kimi kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı zamanı neft məhsulları kimi enerjidən daha çox istifadə olunur. Digər təmiz enerji məhsullarından isə az istifadə olunur. Buna görə ölkəmizdə təmiz enerji istifadəsi üçün yeni tədbirlər planı hazırlanmalıdır.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı zamanı sudanda çox istifadə olunur. Kənd təsərrüfatında sudan tək-cə istehsalat zamanı deyil, həm də suvarma zamanında istifadə olunduğu üçün sudan ən çox istifadə edən sənaye sahəsidir. Belə ki, sənaye sahələri üçün kənd təsərrüfatı 90%-dən çox su istifadə etməklə ən çox su istifadə edən sektordur. Digər yerləri isə su təchizatı sənayesi, emal və hasilat sənayesi və ev təsərrüfatları bölüşdürür. Aqrar sektor üzrə sudan istifadənin ümumi göstəricilərinə biz aşağıdakı cədvəldə tam dəqiqliyi ilə görə bilərik.

Qrafik 3. 2020-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə sudan istifadəni səciyyələndirən göstəricilər

Mənbə: Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatlarına əsasən, müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. 2020.

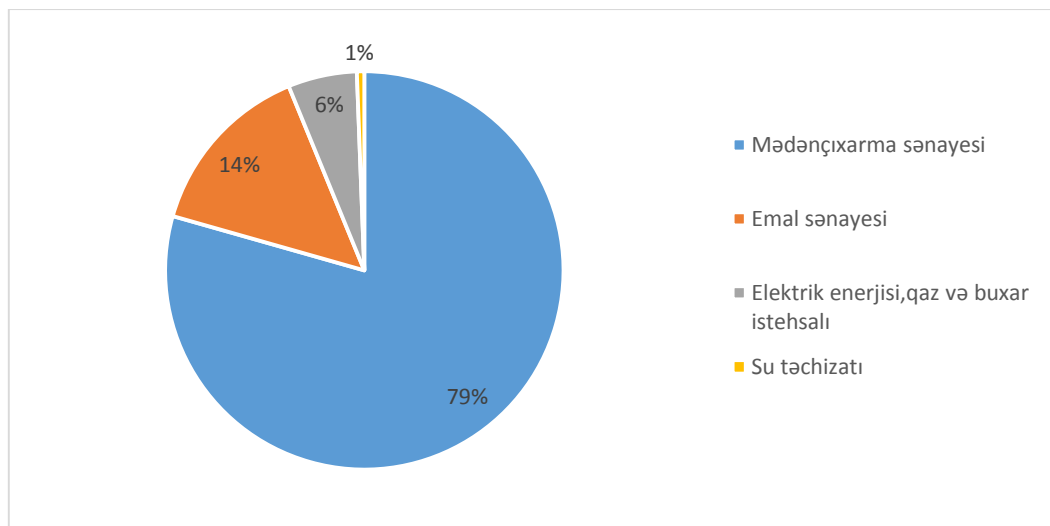
Yuxarıdakı qrafikdə biz kənd təsərrüfatında sudan istifadənin ümumi göstəricilərini görə bilərik.

Mədəncixarma və emal sənayesi, neft-qaz sənayesi, su təchizatı sənayesi. Azərbaycan zəngin təbii resurların bolluğu ilə seçilir. Ölkəmizdə zəngin əlvan və qara

metal mənbələri, təbii qaz və neft yataqları mövcuddur. Qeyd olunan sahələr ölkənin iqtisadiyyatının əsas hissəsini təşkil edir. Belə ki, 2021-ci il göstəricisinə əsasən sənaye ÜDM-nin 42.5%-ni təşkil etmişdir. Ölkəmizin iqtisadiyyatında qeyri-neft sektoruna aid olan sənaye sahələrinin əlavə dəyəri 7.2%, neft sektorunda isə 1.8% artmışdır. Qeyd olunan məqamlar onu göstərir ki, sənaye sahələri ölkəmizin əsas iqtisadi gücüdür. (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5100>, Statistika komitəsi)

Sənaye sektoru ümumilikdə “mədənçıxarma sənayesi”, “emal sənayesi”, “elektrik enerjisi, qaz, buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı” və “su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı” kimi fəaliyyət növlərini əhatə edir. Ölkəmizdə sənayenin əsasını mədənçıxarma sənayesi təşkil edir.

Qrafik 4. Sənaye sahələrinin sənayedə xüsusi çəkisi

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/article/senaye2/22090> , 08.02.2014

Qrafikdən məlum olur ki, emal və mədənçıxarma sənaye sahələri ölkənin ümumilikdə sənayesini təşkil edir. Belə ki, Sənayenin əsasını Mədən çıxarma sənayesi 79.4%, emal sənayesi isə 14.4% olmaqla əhatə edir.

Sənaye sahələrinin genişliyi və iqtisadiyyat üçün önəminin çox olması bu sahədə enerjinin istehsalını çoxaldır. Belə ki, son illərdə ölkəmizdə elektrik enerjisinin istehsalı artmış və son 10 ildə enerji mənbələrinin müxtəlifliyi artmışdır. Aşağıdakı

cədvəldə biz enerji istehsalının müxtəlif mənbələrdən əldə olunduğunun şahidi ola bilərik.

Cədvəl 2: Elektrik enerjisinin istehsalı 2018-2020

İllər	Ümumi elektrik enerjisinin istehsalı	Yanacaq ilə işləyən ES və İES-lərin istehsalı	SES-lərin istehsalı	Külək elektrik stansiyalarının istehsalı	Günəş elektrik stansiyalarının istehsalı	Tullantıların yandırılmasından alınan elektrik enerjisi
2018	25229.2	21242.9	1768.0	82.7	39.3	162.2
2019	26072.9	22289.7	1564.8	105.4	44.2	195.9
2020	25839.1	22471.3	1069.5	96.1	47	200.6

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/industry/>, 2021

Cədvəl 2-də biz üç il üzrə ümumi enerji istehsalının miqdarını görə bilərik. Burada təmiz enerji mənbələri də vardır ki, onlardan sənayedə daha çox istifadə edilməsi üzrə tədbirlər görülür.

Azərbaycanda sənayedə istehsalat zamanı sudan çox istifadə olunur ki, bunu biz aşağıdakı cədvəldə görə bilərik

Cədvəl 3: 2020-ci ildə Azərbaycanda sənaye sahələri üzrə sudan istifadəni səciyyələndirən göstəricilər (milyon kubmetr ilə)

	Təbii mənbələrdən götürülən su	Su istehlakı	Dövri və ardıcıl istifadə olunan su	Nəql zamanı itən su	Çirkab suların atılması	onlarda n, təmizlənməmiş çirkab su
Sənaye	1732.7	2412	2219.2	89.7	1350.8	47.8
Mədənçixarma sənayesi	340.2	344.1	313.6	-	291.3	6.2
Emal Sənayesi	40.7	67.9	246.1	3.3	40.2	5.4
Elektrik enerjisi istehsalı, qaz və suyun bölüşdürülməsi	1356.3	2000	1659.5	86.4	1019.3	36.2

Mənbə: Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatlarına əsasən, müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. 2021.

Cədvəldən biz sənaye sahələri üzrə ümumi sudan istifadə göstəricilərini görə bilərik. Göstəricilərə ümumi kontekstdən yanaşdıqda ən yüksək nəticələrin sənaye sahəsinin, ən az isə emal sənayesinin olduğunu görə bilərik. Buna səbəb olaraq ölkəmizdə sənaye sahəsinin daha çox inkişaf etməsi, emal sənayesinin daha az inkişaf etməsi ola bilər. Çirkab suların atılması göstəricisinin bütün sahələr üzrə azalması, təmizlənmiş çirkab sular göstəricisinin artımına nail olmaq üçün lazımi strukturlar tərəfindən tədbirlər görülməsi şərtidir.

Nəqliyyat və rabitə sahəsi. 2021-ci il iqtisadi göstəricilərinə əsasən nəqliyyat və anbar təsərrüfatı ÜDM-nin 6.9%-ni, informasiya və rabitə sahəsi isə 1.8%-ni təşkil etmişdir (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=5100>, Statistika Komitəsi).

Nəqliyyat və rabitə sahəsi ölkəmiz üçün əsas qan damarlarından biridir. Belə ki, son 20 il üzrə rabitə sektoru üzrə ümumi mənfəət 143%, xalis mənfəət isə 149% artmışdır.

Nəqliyyat sahəsi üzrə isə son 20 ildə ümumi mənfəət 161%, xalis mənfəət isə 246% artmışdır. Qeyd olunan məqamlar sahələrin gözlə görünəcək qədər inkişafını göstərir. Rabitə və nəqliyyat sahələrində son 20 ildə bütün makro göstəricilər üzrə artım müşahidə olunur. Aşağıdakı qrafikdə isə biz 2020-ci ildə nəqliyyat və rabitə sahələrinin xalis mənfəət və ümumi mənfəətinin ümumi miqdarınının müqayisəsini görə bilərik. Nəqliyyat sektoru rabitə sektoruna nəzərən həm ümumi mənfəət, həm də xalis mənfəət üzrə daha çox mənfəət gətirən sahədir.

Nəqliyyat və rabitə sahəsinin iş prosesi zamanı sudan istifadə olunur . Bunu biz aşağıdakı cədvəldə müşahidə edə bilərik.

Cədvəl 4. 2020-ci ildə Azərbaycanda nəqliyyat və rabitə sahələri üzrə sudan istifadəni səciyyələndirən göstəricilər (milyon m³)

	Təbii mənbələrdən götürülən su	Su istehlakı	Dövri və ardıcıl istifadə olunan su	Nəql zamanı itən su	Çirkab suların atılması	onlardan, təmizlənməmiş çirkab su

Nəqliyyat və rabitə sahəsi	9.6	11.4	9.8	3.2	17.8	17.4
----------------------------	-----	------	-----	-----	------	------

Mənbə: Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatlarına əsasən, müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir. 2021.

Nəqliyyat sektoru üzrə təbii mənbələrdən götürülən su 9.6, su istehlakı 11.4, nəql zamanı itən su 3.2, çirkab suların atılması 17.8, onlardan təmizlənməmiş çirkab su 17.4 milyon m³ olmuşdur.

1.2. Biznesin iqtisadi inkişafında resursların rolu

Biznesin təşkilində, qurulmasında bir çox resurslardan istifadə olunur. Həmin resurslar biznes ana mənbəyi hesab olunur. Resursları biz aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik:

1. Təbii resurslar;
2. İqtisadi resurslar.

Qeyd olunan resurslarında özlüyündə müxtəlif qruplara bölə bilərik. Biznesin inkişafında təbii resursların mahiyyəti tam başqadır, çünki bütün məhsulların yaradılması təbii resurslar hesabına ödənilir. Təbii resurslar 3 qrupa bölünür:

1. Mənbəyinə və yerləşməsinə görə – energetika resursları, atmosfer, qaz resursları, su resursları, litosferin resursları, bitki resursları, iqlim resursları;
2. Tükənmə sürətinə görə resurslar – tez tükənən, tədricən tükənən resurslar;
3. Bərpa olunmasına görə resurslar – bərpa olunan və bərpa olunmayan resurslara bölünür.

Azərbaycan qeyd olunan bütün resursların olması ilə səciyyələnən ölkədir. Məhz buna görə ölkəmizdə bütün biznes növlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli mühit vardır. Belə ki, ölkəmizdə aqrar sektor, turizm, sənaye sahələri, nəqliyyat, informasiya-rabitə, xidmət sahələri üçün yetəri qədər istifadə oluna biləcək resurslar mövcuddur.

İqlim resursları dedikdə, iqtisadiyyatın və sosial həyatın müxtəlif sahələrində istifadə oluna biləcək maddi və enerji mühiti başa düşülür. Belə ki, ölkəmizdə 2 iqlim qurşağı və 9 iqlim tipi mövcuddur ki, buda ərazilər üzrə torpaq və bitki müxtəlifliyinə gətirir. İqlim resursları əsasən turizm və aqrar sektorun inkişafı üçün zəmin yaradır. İqlim şəraitinə əsasən ölkəmizin müxtəlif kurort yerləri mövcuddur:

- Abşeron kurort zonası- Bilgəh, Buzovna, Zağulba çimərlikləri;
- İstisu müalicəvi kurort;
- Lənkəran – iqlim və balneoterapevtik dəniz sahili kurort;
- Naftalan- balneoterapevtik kurort.

Qeyd olunan kurort zonaları, o cümlədən ölkəmizin gəzməli guşələri turizmin inkişafı üçün öz tövhəsini verir.

Azərbaycan qədim neft çıxaran bölgələrdən biridir. Ölkəmizin Xəzər dənizində olan müxtəlif qaz və neft yataqları vardır ki, onların əsasın əsrin müqaviləsi imzalanmış və ölkəmizin əsas iqtisadi potensialı ortaya çıxmışdır. Ümumiyyətlə Azərbaycanın 60%-dən çox ərazisində neft ehtiyatları mövcuddur.

Ölkəmizdə müxtəlif faydalı filiz yataqları vardır və həmin yataqlar Azərbaycanın ağır sənayesinin əsasını təşkil edir. Ərazilərimizdə dəmir, alüminium, qızıl, gümüş, mis, kobalt, civə, qurğuşun, molibden filizləri, xromit mövcuddur. Əsasən filiz mənşəli faydalı qazıntılar dağlıq ərazilərdə olur.

Dəmir filizləri əsasən Daşkəsəndə mövcuddur. Daşkəsəndə dəmir filiz ehtiyatları 200 mln tondan çoxdur. Daşkəsən dəmir filizi yatağı ehtiyatlarına görə Çindən sonra ikinci yerdə durur. Dəmir filizləri xammal mənbəsi olaraq öləmizin sənaye və tikinti sektorunun əsas resursu kimi seçilir. (<http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/faydali-qazintilar>)

Azərbaycanda müxtəlif qızıl yataqları mövcuddur. Söyüdlü, Qızılbulaq, Dağ Kəsmən, Qoşa, Çovdar, Veynəli, Gədəbəy, Ağyurt, Başkənt, Zod ölkəmizin böyük qızıl yataqlarıdır. Qızıl ehtiyatlarımızdan istifadə edərək əlvan metal sənayesi üzrə inkişafı təmin etmək olar. (<http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/faydali-qazintilar>)

Ölkəmizdə böyük mis və alüminium yataqları da vardır ki, onlardan xammal kimi tikintidə, ağır sənayedə, kimya sənayesində istifadə olunur. Ölkəmizin əsasən alüminium yataqları böyük önəm kəsb edir. Alüminium filizinin ən böyük yatağı Daşkəsən rayonunda olan Zəylik alunit yatağıdır. Zəylik alunit yatağı 1960-cı ildən bəri istismar edilir və Avropanın ən böyük alüminium filiz yatağıdır. Təkcə Gəncə Alüminium zavodunda bu filizdən alüminium oksidlə qarışıq halda soda, sulfat turşusu və kalium kübrəsi hazırlanır. (<http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/faydali-qazintilar>)

Civə yataqlarının təzahürlərinə isə Kiçik Qafqazın mərkəzi hissələrində Kəlbəcər, Laçın rayonlarının ərazilərində rastlanır. Ən böyük yataqları isə Şorbulaq, Levçay, Ağyataq, Gilgəzçay və Narzanlı yataqlarıdır.

Qeyri-filiz mənşəli yataqlara isə ölkəmizin bütün regionlarında rast gəlmək mümkündür. Bu yataqlar ölkəmizin tikinti sektorunun özəyini təşkil edir. Belə ki, 300-dən artıq qeyri-filiz mənşəli təbii resurslardan tikintidə xammal kimi istifadə olunur. (<http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/faydali-qazintilar>)

Su ehtiyatları ölkəmizin əsas təbii resurslarından biridir. Belə ki, sudan demək olar ki hər biznes sferasında istifadə edilir. Əsasən aqrar, sənaye sahələri, turizm və nəqliyyat-rabitə sahələrində sudan daha çox istifadə olunur. Ölkəmizdə şirin su ehtiyatı kimi çayları, gölləri, su anbarlarını, buzlaqlar və yeraltı mineral su mənbələrini qeyd edə bilərik. Hesablamalara əsasən yerüstü su ehtiyatları ölkəmizdə 28-32 km³ həcmindədir.

Azərbaycanda 8359 ədəd çay mövcuddur ki, bunlardan 7750 ədədi uzunluğu 5 km-dən az olan çaylardır. Azərbaycanın böyük çayları əsasən mənbəyini xarici ölkələrdən götürür. Ən iri çaylarımız Araz və Kür çaylarıdır. Qeyd olunan çaylar ölkəmizin sənayesi üçün böyük tövələr vermişdir. Kür çayı ən böyük şirin su mənbəyidir. Ondan kənd təsərrüfatında torpaqların suvarılması, məişətdə və sənaye sahələrində istifadə olunur.

Kür çayı üzərində inşa edilən Mingəçevir su anbarı ölkəmizin ən böyük su anbarı olmaqla elektrik enerjisinin verilməsi, əhalinin şirin su ilə təmin olunması, torpaqların suvarılması və sənayeni su ilə təmin edən əsas su resursudur. Su anbarı 1953-cü ildə istismara verilmişdir. Su anbarının bəzi göstəriciləri ilə tanış olaq :

- Ümumi su tutumu -15730 mln. m³
- Çay boyu uzunluğu-70 km
- Eni (bənd üzrə)- 3 km-dən 18 km-ə kimi
- Maksimal dərinliyi- 75 metr
- Orta dərinliyi-26 metr
- Bəndin hündürlüyü-80 metr

Mingəçevir su anbarından Kür-Araz ovalığının suvarılması üçün istifadə olunur. Qeyd edilən ərazilər isə ölkəmizin əsas aqrar sahələri hesab olunur. Ovalığın suvarılması üçün isə su anbarından çəkilmiş iki kanaldan istifadə edilir:

1. Uzunluğu 172 km olan Yuxarı Qarabağ kanalı;
2. Uzunluğu 123 km olan Yuxarı Şirvan Kanalı.

Mingəçevir su anbarının həm də böyük energetika önəmi vardır ki, alınan elektrik enerjisindən ölkəmizin bütün sektorlarında istifadə edilir. Mingəçevir su anbarının bəndində ümumi gücü 371 min kVt olan 6 hidroaqrəqatdan ibarət su elektrik stansiyası (SES) tikilmişdir. Mingəçevir su anbarı istifadəyə verildikdən sonra o, yalnız 1959, 1963, 1968, 1973, 1975, 1976, 1978 və 1988-ci illərdə tam dolub.

(https://az.wikipedia.org/wiki/Ming%C9%99%C3%A7evir_SES)

Kür çayı üzərində Mingəçevir su anbarından əlavə olaraq sıra ilə düzülülən Varvara,Şəmkir və Yenikənd su anbarları vardır ki, qeyd edilən anbarlar da sənaye üçün böyük önəm kəsb edir. Azərbaycanda digər böyük su anbarlarına isə Araz çayı üzərində tikilən Araz su anbarı, Ceyranbatan su anbarı, Sərsəng su anbarı və Xanbulançay su anbarının adını çəkə bilərik.

Biznesin inkişafında təbii resurslardan əlavə iqtisadi resurslar vardır. İqtisadi resurslar indiki dövəmdə biznesin özəyini təşkil edir. İqtisadi resurslar kimi biz aşağıdakıları misal göstərə bilərik:

- İnsan resursları;
- Maliyyə resursları;
- Maddi, kapital resursları;
- İnformasiya resursları.

Son dövrlərin əsas resursları kimi biz insan resurslarının adını çəkə bilərik. Azərbaycan insan resurslarına 18-65 yaş aralığında olan fiziki-əmək qabiliyyətli əhali aid edilir. İnsan resursları xammalın işlənməsi, xammalın emal edilməsi, məhsulun yaradılması və işlənməsi, məhsulun satışının təşkil, məhsulun tədarükü, informasiya bazasının yaradılması, biznes üçün yeni ideyaların verilməsi bir sözlə istehsal prosesində bütün məqamlarda iştirak edir. Ona görə də müasir zamanda insan resursları əsas resurs sayılır. Texniki tərəqqiyə və istehsalın avtomatlaşdırılmasına baxaraq istehsal prosesində insan kapitalının önəmi çox böyükdür. Bunun 3 əsas səbəbi vardır:

1. Vəzifələrin mürəkkəbliyi çərçivəsində artan istehsal ehtiyaclarının olması.
2. İntellektual iş mühitinin olması yeni zehni əmək tələb edir.
3. İstehsalatın bir çox sferasında daha çox risklər və məsuliyyət mövcuddur.

İnsan resursların biznes üçün daha çox fayda verməsi üçün optimallaşdırma aparmaq lazımdır. Bunun üçün bu resursda konseptual aspektlər yenidən işlənməlidir.

Belə ki:

- İnsan resurslarından biznesdə iştirakının konseptual işlənməsi üçün dövlət mexanizmləri müəyyən edilməli;
- Metodoloji yanaşmalar müəyyən edilməli;
- İnsan resurslarının əməyinin təkmiləşdirilməsi üçün prioritet istiqamətlər müəyyən edilməli;
- Praktiki istifadə alətləri hazırlanmalı;

- Milli iqtisadiyyatın inkişafında insan resursları maksimum nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə resursları dedikdə biz biznesin təşkil olunması və işin fasiləsizləyinin təmin edilməsi üçün istifadə edilən maliyyə mənbələri başa düşürük. Maliyyə mənbələrinə isə aşağıdakılar aiddir:

1. Biznes sahibinin öz maliyyə vasitələri – nizamnamə kapitalına pay ödənişləri, qiymətli kağızlar, emissiyalar, büdcə təxsisatları, amortizasiya ayırmaları, müəssisənin mənfəəti, daxilolmalar və s.
2. Borc alınmış mənbələr – bank kreditləri, kommersiya kreditləri, istiqrazların buraxılışı və s.

Maddi, kapital resurslarına isə biznes subyektinin sahib olduğu maşın və avadanlıqlar başa düşülür.

İnformasiya resurslarına isə biznesin inkişafında əmək qabiliyyətli şəxslərin daha fəal işləməsi lazım olan sənəd massivləri, kitabxana, fond, verilənlər bazası və digər informasiya resursları aiddir.

Yuxarıda qeyd olunan bütün resursların biznesin işlənməsi, bölüşdürməsi və inkişafında böyük önəmə sahibdir. Belə ki təbii resurslar istehsalat üçün xammal rolunu oynadığı kimi, iqtisadi resurslar həmin xammalın işlənməsi, hazırlanması, vəsaitin cəlb olunması üçün istifadə edir. Məhz buna görə hər iki resurs növ vahid şəkildə biznesin inkişafı üçün böyük önəm kəsb edir.

FƏSİL II. SUQOVUŞAN SU ANBARININ BÖLGƏDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN SOSIAL-İQTİSADI CƏHƏTDƏN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Suqovuşan su anbarının sosial-iqtisadi sahələrə təsirinin təhlili

2020-ci il sentyabr ayının 27-si başlayan işğal altındakı torpaqların azad edilməsi mübarizəsi, əks hücum əməliyyatları xalqımızın, ordumuzun və ölkə prezidentinin birliyi sayəsində ölkəmizin şanlı zəfəri ilə tarixə yazılmışdır. Tarixi zəfər sonrası ölkəmizin gözəl guşələri işğaldan azad olunmuş, buda Qarabağ və onun ətrafında yerləşən ölkə üçün strateji ərazilərin canlanmasına və əsasən kənd təsərrüfatının inkişafına öz müsbət təsirini verəcəkdir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişaf potensialının düzgün qiymətləndirilməsi üçün işğaldan əvvəlki dövrlərin vəziyyətinin təhlil olunması vacib amildir. 1988-ci ilə kimi region kənd təsərrüfatında aparıcı rol oynamışdır. Belə ki, həmin dövrdə kənd təsərrüfatı məhsullarının qeyd olunan faizlər üzrə payı region üzrə aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Taxıl istehsalının 14.3%-i;
- Pambıq istehsalının 3.3%-i;
- Üzüm istehsalının 31.5%-i;
- Kartof istehsalının 6.3%-i;
- Ət istehsalının 14.5%-i;
- Süd istehsalının 17.1%-i;
- Yumurta istehsalının 3.6%-i;

- Yun istehsalının 19.3%-i;
- Barama istehsalının 17%-i. (<https://agroecomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>).

Onu da qeyd edim ki, həmin dövrdə iribuynuzlu mal-qaranın 15%-i, xırdabuynuzlu mal-qaranın isə 19.2%-i bu regionun payına düşmüşdür. (<https://agr/>).

Yuxarıdakı göstəricilərlə birgə regionun iqlim şəraiti və təbii relyefi Qarabağ bölgəsi ətrafındakı rayonların kənd təsərrüfatı-nın prioritet istiqamətlərinin müəyyən olunmasına dəlalət verir.

Cədvəl 5: İşgaldan azad olunmuş ərazilərin prioritet aqrar sahələri

Rayon	Prioritet aqrar sahə
Cəbrayıl	Heyvandarlıq,üzümçülük,baramaçılıq
Xocalı	Kartofçuluq, üzümçülük, heyvandarlıq
Ağdam	Heyvandarlıq, pambıqçılıq,taxılçılıq
Kəlbəcər	Heyvandarlıq , kartofçuluq, tərəvəzçilik, meyvəçilik
Laçın	Heyvandarlıq, taxılçılıq, bağçılıq,tərəvəzçilik
Qubadlı	Heyvandarlıq, taxılçılıq, arıçılıq,baramaçılıq, üzümçülük
Füzuli	Taxılçılıq, qoyunçuluq, bitkiçilik
Xocavənd	Heyvandarlıq, üzümçülük, quşçuluq, taxılçılıq, qoyunçuluq, bitkiçilik
Şuşa	Heyvandarlıq, meyvəçilik, quşçuluq
Zəngilan	Heyvandarlıq, tütünçülük, taxılçılıq, üzümçülük,arıçılıq, baramaçılıq

Mənbə: Müzəffərli N., İsmayılov E., 2010: s 52-60.

İşgaldan azad olunan ərazilərdə Cədvəl 5-də qeyd olunan prioritet istiqamətlərin inkişaf etdirilməsi vacibdir ki, bunun üçün düzgün strateji yol xəritəsi və plan qurulmalıdır. Əsasəndə aqrar sahənin düzgün yolda, potensialına uyğun olaraq inkişaf etdirilməsində düzgün kommunikasiya sistemlərinin istifadə olunması vacibdir.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə Sərsəng su anbarının və Suqovuşan su anbarının istifadəsi bölgənin təsərrüfatına və iqtisadiyyatının inkişafına öz müsbət təsirini verəcəkdir. Qeyd olunan iki su anbarı üzrə bölgə, Azərbaycanın kənd təsərrüfatının, kiçik orta biznesinin və ümumilikdə iqtisadiyyatın inkişafına öz müsbət təsirinin necə verəcəyini müqayisəli şəkildə qeyd edəcəyəm.

Sərsəng su anbarı Tərtər çayı üzərində yerləşərək, ümumi su tutumu 565 mln. m³, bəndin hündürlüyü 125 m, uzunluğu 555 m-dir. Su anbarı 120 min ha ərazinin suvarılması üçün istifadəyə verilmişdir və həmçinin su anbarında 2 ədəd 50 MVt gücündə iki su elektrik stansiyası yerləşir.

Sərsəng su anbarının suyundan istifadə edən rayonlara Tərtər, Bərdə, Yevlax, Ağcabədi, Ağdam və Goranboy rayonlarının 78 min ha əkin sahəsi aiddir. Su anbarının işğalı nəticəsində isə Tərtər çayının sağ və sol sahil magistral kanalları üzrə 80 km uzanan ərazi və yuxarıda qeyd olunan rayonlar üzrə 60 min ha ərazi su ilə təmin olunmurdu.

Ermənistan tərəfi su anbarının illik su sərfinin 85-90%-i su lazım olmayan vaxtlarda, qalan 10-15%-i isə yay aylarında buraxırdı. Bunun sayəsində su səviyyəsi aşağı düşürdü.

Sərsəng-Tərtər hidroelektrik kompleksinin bərpası 60 min ha ərazinin suvarılmasına və bunun sayəsində bölgədə zəifləyən kənd təsərrüfatının dirçəlməsinə təsir edəcəkdir.

Sərsəng su anbarı ilə əraziləri suvarılan rayonların iqtisadiyyatının təşkili və kənd təsərrüfatı potensialına baxaq:

1. Tərtər rayonu - rayonun 2019-ci il göstəricisinə əsasən ümumi məhsul buraxılışının 44.9%-i kənd təsərrüfatı hesabına formalaşır. Rayonun kənd təsərrüfatı üzrə nisbətə əsasən 58.7%-i bitkiçiliyin, 41.3%-i heyvandarlıq məhsullarının hesabına formalaşır. Rayonda daha çox buğda, arpa, pambıq, şəkər çuğunduru, günəbaxan, kartof, tərəvəz, üzüm yetişdirilir və bunların hamısı su tələb edən məhsullardır. Son göstəricilərə əsasən kənd təsərrüfatı üzrə artımın stabilliyi özünü göstərir. Rayon

ərazisi əsasən Kür çayından çəkilən kanallar və süni suvarma sistemləri ilə suyla təmin edilirdi. Lakin, Sərsəng su anbarının işğaldan azad olması məhsuldarlığı daha da artıracaqdır, çünki suvarma birbaşa su anbarı hesabına olacaqdır. (<http://terter-ih.gov.az/page/14.html> Tərtər rayon İcra Hakimiyyəti).

2. Bərdə rayonu - iqtisadiyyatın əsasını kənd təsərrüfatı təşkil edir. 2019-cu il göstəricilərinə əsasən əhalinin daha çox hissəsi 39305 nəfər kənd təsərrüfatı sahələrində çalışır. 2020-ci il göstəricisinə görə 474.2 mln. AZN olan ümumi məhsulun 282.1 mln-u kənd təsərrüfatının hesabına yığılmışdır. Qeyd edim ki, hər nə qədər rayon Kür sahilində yerləşsə də rayonda suvarmaya ehtiyacı olan torpaqların su ilə təmin olunmasında çətinlik yaranır ki, bu səbəblə Sərsəng su anbarından yenidən istifadə edilməsi rayonun kənd təsərrüfatının inkişafına öz müsbət təsirini verəcəkdir. (<http://berde-ih.gov.az/> Bərdə rayon İcra Hakimiyyəti).

3. Ağcabədi rayonu - Ağcabədi rayonunda 2019-cu il göstəricisinə əsasən 484 mln. ümumi məhsul yığımının 226 mln-u kənd təsərrüfatı hesabına yığılmışdır. Rayonda şoran torpaqların olması və ərazisinin böyüklüyü, ərazisinin daha çox yarımsəhra quruçöl iqliminin təsirində olması rayonda suya olan tələbatı daha da artırır. Rayonda olan Sərsəng su anbarından istifadə edərək bu çətinliyin qarşısını almaq üçün tədbirlər planı hazırlamaq olar. Anbarın suyundan istifadə edərək rayonda buğda və pambıq istehsalının həcmi artırmaq olar. (<http://agcabedi-ih.gov.az/page/14.html> Ağcabədi rayon İcra Hakimiyyəti)

4. Ağdam rayonu - rayon işğal altında olan ərazilərə daxil idi və rayonun iqtisadi potensialı ölkəmiz üçün çox önəmlidir. Ümumiyyətlə işğaldan azad olunan ərazilərdə yeni sənaye obyektlərinin, kənd təsərrüfatı obyektlərinin açılması həm qeyri-neft sektorunun artımına, həm də ölkənin iqtisadi artımının daha çox olmasına səbəb olacaqdır. Ağdam rayonun kənd təsərrüfatı potensialı daha çoxdur ki, rayonun iqlim şəraiti və relyefi heyvandarlıq, habelə suvarma əkinçiliyi üçün çox əlverişlidir. Rayonda daha çox ölkə üçün taktiki önəm daşıyan pambıq və taxılın becərilməsi üçün əlverişli mühit vardır. Rayonda infrastruktur obyektlərinin, kommunal-rabitə

kanallarının düzgün qurulması vacibdir. Sərsəng su anbarından istifadə edərək həm də rayonda əhalini içməli su ilə təmin etmək olar ki, bunun üçün artıq yeni yaşayış məntəqələri inşa edilir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan məlum olur ki, Sərsəng su anbarının istifadəsi bölgə iqtisadiyyatının dirçəldilməsi üçün çox böyük önəm daşıyır. Hazırki dövəmdə də ölkənin ana məqsədlərindən bir qeyri-neft sektorunun inkişafıdır. Bunun təmin olunması üçün də qeyd olunan regionda yeni sənaye obyektləri tikiləcəkdir ki, burda da Sərsəng su anbarının suyundan və enengetika fazalarından istifadə olunacaqdır.

Suqovuşan su anbarının suyundan istifadə edərək regionda 90 min ha-dan çox ərazi suvarılmışdır. Anbarın suyu ilə Tərtər, Bərdə, Ağdam, Ağcabədi və Goranboy rayonlarının əkinə yararlı sahələri su ilə təmin edilirdi. Qeyd olunan rayonlar üzrə bəzi göstəriciləri aşağıda qeyd edəcəm.

Tərtər və Bərdə rayonlarının kənd təsərrüfatı potensialı haqqında məlumatı yuxarıda qeyd etmişdim. Rayonlarda Suqovuşan su anbarının suyundan istifadə edərək ölkə üçün taktiki əhəmiyyətli bitkilərin becərilməsi üçün mühit yaranacaqdır. Ölkəmizdə olan su qıtlığını nəzərə alaraq su anbarlarında, ümumi su mənbələrindən növbə ilə istifadə daha məqsədəuyğun olacaqdır. Suqovuşan su anbarının və digər su mənbələrinin işğalda olması qeyri-mütənasib istifadəyə gətirmişdir. Bərdə və Tərtər rayonun relyefini nəzərə alaraq bu ərazilərdə taxılçılıq və bitkiçiliyi daha da inkişaf etdirmək olar.

Goranboy rayonu - rayonun relyefini və təbii-iqlim şəraitini nəzərə alaraq daha çox kənd təsərrüfatı rayonu olduğunu qeyd edə bilərik. Rayon cins heyvandarlıq, bağçılıq, taxılçılıq, pambıqçılıq, tərəvəzçilik və bitkiçilik sahələrinin istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Sadəcə rayonda su çatışmazlığı problemi vardır və problemin həlli üçün müxtəlif tədbirlər planı hazırlanmışdır. Rayonun suvarma, ümumiyyətlə su çatışmazlığı ilə yaranan problemin həllində Suqovuşan su anbarı müstəsna rol oynayacaqdır. Nəzərə alsaq ki, rayonda kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi

üçün əlavə işlər görülüb, təsadüfi deyilki “Region Aqroparkın” fəaliyyətə başlaması ilə məhsuldarlıq daha da artmışdır :

- 326 ha ərazidə buğda əkilmiş, 1206.2 ton məhsul əldə olunmuş, məhsuldarlıq 37 sentner olmuşdur;
- 497 ha ərazidə arpa əkilmiş, 2087.4 ton məhsul götürülmüş, məhsuldarlıq 42 sentner olmuşdur ;
- 192 ha ərazidə pambıq əkilmiş, 205 ton məhsul götürülmüşdür.
- 323 ha ərazidə çuğundur əkilmiş, 6740 ton məhsul götürülmüş, 208, 7 sentner məhsuldarlıq olmuşdur;
- 823 ha ərazidə qarğıdalı əkilmiş, 3294.5 ton məhsul götürülmüş, məhsuldarlıq 40 sentner olmuşdur;
- 64 ha ərazidə kartof əkilmiş, 640 ton məhsul yığılmış, 100 sentner məhsuldarlıq olmuşdur (<http://www.goranboy-ih.gov.az/page/14.html> Goranboy rayon İcra Hakimiyyəti)

Göründüyü kimi rayonda kənd təsərrüfatının önəmi daha çoxdur və qeyd olunan məhsulların çoxu isə suvarma əkinçiliyinə aiddir. Məhz buna görə Goranboy rayonunun əraziləri üçün Suqovuşan su anbarının önəmi daha çoxdur.

6. Yevlax rayonu - Yevlax iri kənd təsərrüfatı rayonu olmaqla yanaşı, həm də sənaye şəhəridir. Rayonda 81238 ha kənd təsərrüfatı-na yararlı torpaq sahəsi vardır ki, bunun 31416 ha-ı əkin dövriyyəsində olan, 38256 ha-ı isə suvarılan torpaqlardır. Bu sahələrin suvarılması üçün bir çox suvarma sistemlərindən istifadə olunsada bəzən gecikmə problemləri yaşanır və bu problemlərin aradan qaldırılması üçün Suqovuşan su anbarı əsas rol oynayacaqdır. (<http://yevlax-ih.gov.az/page/14.html> Yevlax Rayon İcra Hakimiyyəti).

Yevlax rayonun əsas suvarma mənbələri Kür çayı, Yuxarı Qarabağ kanalı, Yuxarı Şirvan kanalı, qismən Tərtər və Əlican çaylarının su hövzələri və subartezian quyularıdır. Qeyd olunan su mənbələrindən əlavə rayonda Suqovuşan su anbarından

istifadə edərək taxıl, kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin məhsuldarlığını daha da artırmaq olar.

Yevlax rayonunun iqtisadi əhəmiyyəti çoxdur və rayonda kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşmış 5 kooperativ, 8 kiçik müəssisə 68 kəndli fermer təsərrüfatı və bir sıra dövlət əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı qurumları fəaliyyət göstərir. Respublikada ilk dəfə MKT MMC ilə ABŞ-ın “Valmont” İnternational şirkəti ilə bağlanmış müqavilə əsasında rayonda yeni texnologiyalardan istifadə edərək tam mexanikləşdirilmiş formada 700 ha ərazidə pambıq istehsal olunmuşdur. Qeyd olunan nüansları nəzərə alsaq deyə bilərik ki, rayonun kənd təsərrüfatı potensialı olduqca yüksəkdir və fasiləsizliyi təmin etmək üçün əlavə planlara və tədbirlərə ehtiyac duyulur. Suqovuşan su anbarından da istifadə edərək rayonda daha çox fermerlərdə, müəssisələrdə təsərrüfat işlərinin ardıcıl olaraq aparılması daha da asanlaşacaqdır. (<http://yevlax-ih.gov.az/page/14.html>, Yevlax Rayon İcra Hakimiyyəti)

Qeyd olunanları göz önünə gətirsək belə nəticəyə bilərik ki, Suqovuşan su anbarının işğaldan azad edilməsi ən çox aqrar sahənin inkişafına təsir edəcəkdir. Lakin, su anbarının suyundan istifadə regionda həm də digər sahələrinin inkişafını təmin edəcəkdir.

Qarabağın işğaldan azad edilməsi ölkə iqtisadiyyatının dirçəldilməsinə müsbət təsir verəcəkdir. Belə ki, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında iqtisadiyyatın 6 əsas istiqamətdə inkişafı gözlənilir : kənd təsərrüfatı biznesi, ərzaq sənayesi, turizm, nəqliyyat və logistika, dağ-mədən sənayesi və yaşıl enerji. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının iqtisadiyyatda payı qeyd olunan sahələr üzrə 2030-cu ilə qədər aşağıdakı kimi olması gözlənilir :

Cədvəl 6: Qarabağ bölgəsinin ölkə iqtisadiyyatında payı

Kənd təsərrüfatında ümumi payı	10.4%
Mədən çıxarma sənayesi	5.3 %
Emal Sənayesi	4.3 %
Nəqliyyat xidmətləri	4.9 %
Turizm	16 %

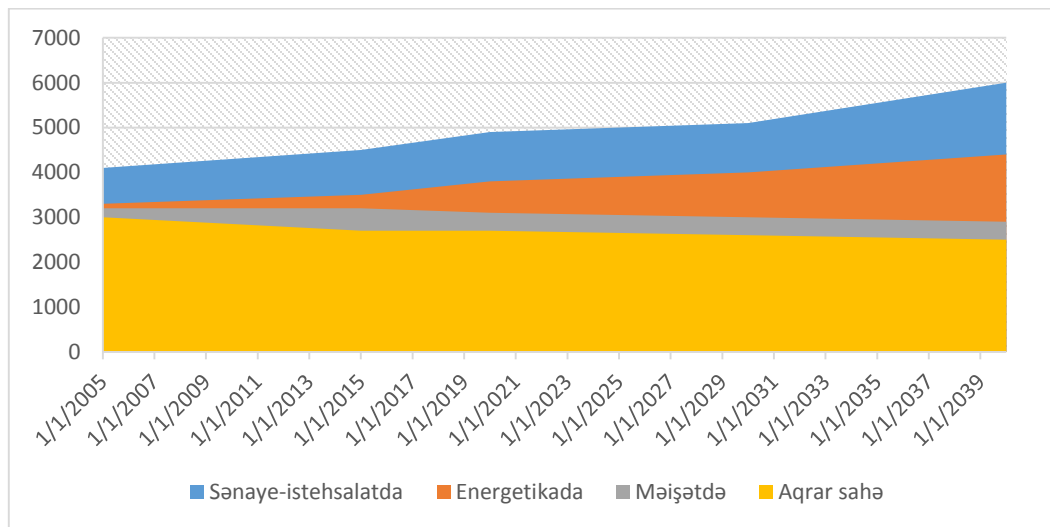
Mənbə: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin (İİTKM) icraçı direktoru Vüsal Qasımlının hesablamaları, 10.06.2021.

(https://azertag.az/xeber/Vusal_Qasimli_Qarabagda_iqtisadiyyatin_6_esas_istiqameti_ve_4_agirliq_merkezi_var-1803091)

Cədvəl 6-da 2030-cu ilə qədər sahələr üzrə Qarabağ bölgəsinin ölkə iqtisadiyyatındakı payı əks olunmuşdur. 2030-cu ilə qədər ölkə iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı 10.4%, mədən çıxarma sənayesi 5.3%, emal sənayesi 4.3%, nəqliyyat xidmətləri 4.9%, turizm sahəsi 16%-lik bir paya sahib olacaqdır. Yuxarıda qeyd olunan sahələrin müxtəlif qolları üzrə yeni sənaye obyektləri fəaliyyətə başlayacaq və bu obyektlərdə iş proseslərinin fasiləsizliyini təmin etmək üçün hidroenerjinin və hidro-resursların əhəmiyyəti olduqca çoxdur.

Sudan biz energetika əhəmiyyəti baxımından yanaşdıqda da onun sənaye sahələri üçün nə qədər önəmli olduğunu görə bilərik. Nəzərə alsaq ki, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi zonalarında əlvan və qara metal resursları üzrə mənbələr çoxdur, onların istehsalı, emalı və işlənməsində regionda yerləşən su anbarlarının su rezervlərindən və energetika əhəmiyyətindən çox istifadə olunacaqdır.

Qrafik 5: 2040-cı ilədək suyun sektorlar üzrə paylaşımı

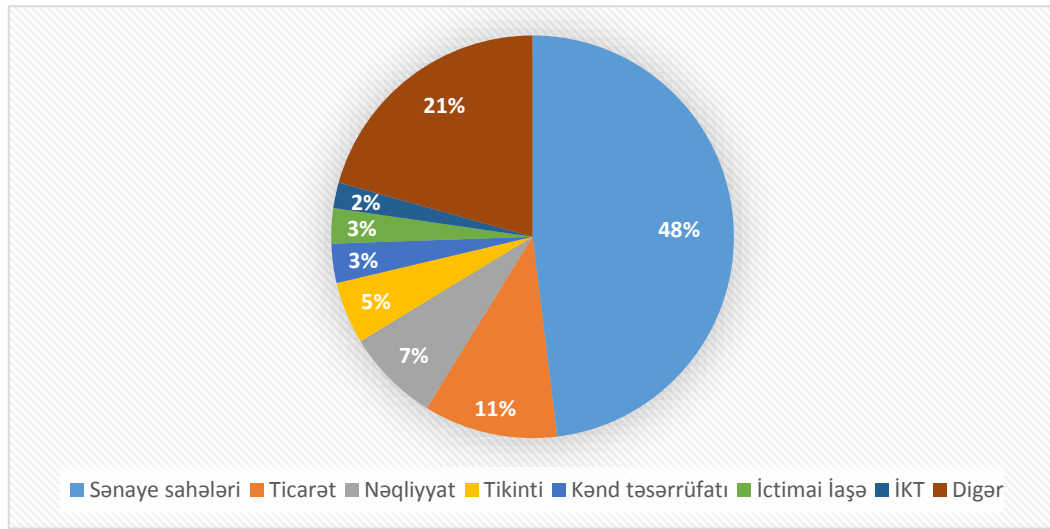
Mənbə: OECD Enviromental Outlook Baseline, 2010.

Qrafik 5-də suyun ümumilikdə dünyada sektorlar üzrə paylaşımı nə qədər olacağının proqnozlaşdırılmış göstəriciləri əks edilmişdir. Burada 2040-ci ilə kimi olacaq dəyişim və suyun km³ üzrə sərfi üzrə müqayisə aparılmışdır. 2040-cı ilədək su

sərfi aqrar və məişət sahələrində azalacaq, energetika və sənaye-istehsalatda isə artacaqdır.

Ölkəmizdə su anbarlarından bir çox sahələrdə fasiləsizliyi təmin etmək üçün il boyu daimi olaraq istifadə olunur. Su anbarları, ümumiyyətlə su ehtiyatları ölkənin bütün sektorlarının, sahələrinin işinin təşkilində əsas yer tutur. Bu sahələrin içində sənaye sahələri və kənd təsərrüfatı müstəsna rola sahibdir. 2020-ci ölkənin ÜDM-də qeyd olunan sahələrin payı aşağıdakı kimidir:

Qrafik 6: ÜDM-də sahələrin faizlə pay bölgüsü – 2020

Mənbə: stat.gov.az (<https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4788>), 2020.

Qrafik 6-dan göründüyü kimi ÜDM-də sənaye sahələri 48%, ticarət 11%, nəqliyyat 8%, tikinti 5%, kənd təsərrüfatı 3%, ictimai iaşə 3%, İKT 2%, digər sahələr isə 21%-lik paya malikdir.

Bir məqamda qeyd edə bilərik ki, ölkədə istehsal olunan məhsullar üzrə hələ də neft məhsulları öndə gedir və buna görə də ölkəmizin əsas məqsədlərindən biri qeyri neft sektorunun inkişafıdır. Məlum məsələdir ki, kənd təsərrüfatının inkişafında suyun çox çox böyük rolu var və bu səbəblə Suqovuşan su anbarının istifadəyə verilməsi, ondan səmərəli istifadə edilməsi təsərrüfat subyektlərinin birbaşa vəzifəsi olmalıdır. Qarabağın işğaldan azad edilməsi ilə bərabər kənd təsərrüfatında canlanma olacaqdır. Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün yeni ixtisaslı kadrların işə cəlb

olunmasında vacib məsələlərdən biridir. 2021-ci il göstəricisinə əsasən ölkədə işləyən əhalinin cəmi 3.4%-i kənd təsərrüfatı-da işləyir.

Cədvəl 7: Əsas sənaye məhsullarının natura ifadəsində istehsalı

İllər	2017	2018	2019	2020	2020-də 2017-ə nisbətən,%
Neft hasilatı, (qaz kondensatı da daxil olmaqla) milyon ton	38.7	38.8	37.5	34.5	-10.8
Buğda unu, min ton	1601.3	1602	1781.9	1842.9	+15.1
Bitki yağları, min ton	80.4	71.1	75.1	75.1	-6.6
Meyvə və tərəvəz konserviləri, min ton	158.9	164.7	191.5	186.7	+17.5
Qənd və şəkər, min ton	228.4	203.1	271	246.5	+7.9
Çay, min ton	10.8	9.3	9.8	10.6	-1.85
Mineral və qazlı sular, min dkl	16246.6	18824.1	33911.8	39861.4	+145.3
Tütün, min ton	3.4	3.5	4.6	4.4	+29.4
Bütün növ parçalar, milyon kv. metr	17.1	19.4	21.2	30	+75.4
Pambıq iplik, min ton	17.3	24.7	34.8	11.7	-32.4
Pambıq mahlıç, min ton	37.9	61	85	71.6	+88.9
Yuyucu maddələr, min ton	0.4	0.3	1.8	1.6	+300
Lak-boya məmulatları, min ton	11.5	15.1	29.9	16.3	+41.7
Sement, min ton	2928.7	3444.8	3488.4	3237.1	+10.5
Tikinti kərpic, min kub m	303.1	388.7	462.8	542.7	+79.04
Dəmir filizi, min ton	127.6	-	-	25.5	-80.01
Əhəng, min ton	29.8	30.8	44.6	34.3	+15.1

Mənbə-Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında , müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur, 2020 (<https://www.stat.gov.az/source/industry/>).

Cədvəl 7-də müxtəlif əsas sənaye məhsullarının 4 il istehsal həcmi göstərilmişdir. Cədvəldə biz məhsulların son 3 ildə ÜDM-dəki payının faizlə dəyişimi görə bilərik. Cədvələ əsasən neft məhsullarının ümumi çəkisi 3 ildə 10.4% azalmışdır, mineral sularda isə öz çəkisinə əsasən 145 % artım vardır. Ölkəmizin son zamanlar qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün apardığı siyasət isə digər kənd təsərrüfatı və metallurgiya sahəsinin inkişaf etdirilməsinə yönləndirilmişdir. İşğaldan azad olunan ərazilərdə isə təbii resurların bolluğu qeyd etdiyim iki sahənin inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradacaqdır. Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi zonalarında zəngin təbii resurs yataqları mövcuddur. Belə ki, regionda 155 müxtəlif növ faydalı qazıntı yataqları mövcuddur ki, bunlardan əsas yerə sahib olanları 5 qızıl yatağı, 6 civə, 9 gips, 2 mis, 14 əlvan və bəzək daşları, 11 şirin yeraltı su, 10 mineral su yataqlarıdır. Bu yataqlarda 132.6 ton qızıl, 37.3 min ton qurğuşun, 1 milyon 986 min km³ şirin su, 23 milyon 243 min km³ gil, 1899 ton civə, 4 mln km³-dən çox perlit, 129 milyon 833 min km³ soda istehsalı üçün əhəngdaşı və iqtisadiyyatımızın inkişafına səbəb olacaq bir çox ehtiyatlar mövcuddur. Qeyd olunan ehtiyatlardan əlavə regionun kənd təsərrüfatı üçün münbit ərazilərinin olması və resurlarla əhatə olunması onu göstərirkə, İşğaldan azad edilmiş ərazilər qeyri-neft sektorunun inkişafını təmin edəcəkdir.

Cədvəl 8: Əsas sənaye məhsullarının idxalının dinamikası

Sənaye məhsulları/İllər	2015	2020	2020-də 2015-ə nisbətən, %
İribuynuzlu heyvan əti, ton	5059.3	9769.1	+93.1
Süd və qaymaq, ton	8835.2	9657.3	+9.3
Kartof, ton	124763.8	189346	+51.8
Təzə tərəvəz, ton	25489.9	35290.7	+38.4
Təzə meyvə, ton	57881.1	123009.2	+112.5
Çay, ton	7460.8	13984.9	+87.4
Buğda, min ton	1353.1	1365.1	+0.9
Sement, sement klinkerləri, min ton	479.7	26.5	-94.5

Sintetik yuyucu	44541.7	79,066.3	+77.51
Metal konstruksiyalar, ton	54244.6	44,915.6	-17.2

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında, müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur, 2020, (<https://www.stat.gov.az/source/trade/>).

Cədvəl 8-də əsas sənaye məhsullarının idxalı barəsində 2015 və 2020-ci ilin göstəriciləri qeyd olunmuşdur. Cədvələ əsasən bir çox məhsulların idxalında 5 ildə artım müşahidə olunmuşdur. Yalnız sement məhsullarının idxalı 94.5% və metal konstruksiyaların idxalı 17.2% azalmışdır. Ölkəmizdə hər nə qədər qeyd olunan məhsullar üzrə yataqlar, ərazilər mövcud olsa da yerli məhsul xarici məhsuldan azlıq təşkil edir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə təbii resursların bol olması qeyd olunan məhsulların istehsalını artıracaqdır.

Yuxarıda istinad edilən İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatının statistikasından görə bilərik ki, sudan əsasən sənaye və istehsalatda istifadə olunur. Regionda sənaye əhəmiyyətli təbii yataqların mövcudluğu orda yerləşən su ehtiyatlarının önəmini daha çox artırır.

Suqovuşan su anbarının su rezervindən və energetika əhəmiyyətindən istifadə ətraf rayonlarda sənaye obyektlərinin inkişafına və bununlada ölkə iqtisadiyyatının gözlə görünən dərəcədə canlanmasına səbəb olacaqdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq subyektlərinin işinin təşkili və gedişatında qarşılaşa biləcəyi təsirləri qruplaşdıraraq PESTLE analizi nəzərdən keçirək (Cədvəl 9). PESTLE analizində P-siyasi, E-iqtisadi, S-sosial, T-texnoloji, L-hüquqi, E-ekoloji amilləri özündə ehtiva edir.

Cədvəl 9. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq subyektlərinin işinin təşkili və gedişatında qarşılaşa biləcəyi təsirləri

Müsbət qiymətləndirmə (+)	Mənfi qiymətləndirmə (-)
Siyasi amillər	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Türkiyə ilə region üzrə bağlana bilən ticarət sazişinin olması ✓ Rusiya ilə siyasi cəhətdən mütəffiqliyin mövcud olması 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Regionda ermənilərin yaşamasına icazə verilməsi ✓ Rusiya Sülhməramlılarının Qarabağda iştirakı ✓ Ermənistanla atışmaların baş verməsi ehtimalının olması
İqtisadi amillər	
✓ İnvestorlar üçün regionun təbii	✓ Regiondakı mövcud təbii resursların

resurların bolluğu, tranzit ərazidə olması ilə bağlı cəlb edici olması ✓ Naxçıvan və dolayısı ilə Türkiyəyə çəkiləcək dəmir yolunun və quru yolunun bu regiondan keçməsi	vaxtı ikən qeyri-mütənasib istifadəsi
---	---------------------------------------

Cədvəl 9-un davamı

Sosial amillər	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Regionda olacaq yeni sənaye obyektlərinin və yeni şirkətlərin regiondakı təbii resurlardan düzgün istifadə etməklə əhalinin sosial rifahını müsbət yöndə təmin edəcək olması ✓ Dövlətin sosial siyasətinin regiondakı əhalinin rifahını təmin edəcək olması 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Regionun yeni məskunlaşma əraziləri olduğu üçün orada yaşayacaq əhalinin bilinən istehlak davranışının olmaması ✓ Regionun Ermənistanla yaxınlığının olması gender probleminin olmasına, regionda əsasən kişi cinsindən olan şəxslərin məskunlaşmasına gətirib çıxaracaqdır.
Texnoloji amillər	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Regionda indidən razılıq əldə edilən xarici investorların, şirkətlərin yeni texnoloji üsullar üzrə iş prinsiplərini qurması ✓ Yenidən qurma işlərində regionda ağıllı kənd, ağıllı şəhər layihələrinin həyata keçirilməsi, ümumiyyətlə regionun dövrümüzün texnoloji standartlara uyğun olaraq yenidən qurulması 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Texnoloji qurğuların istifadə edilməsi üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə şərait və təcrübənin olmaması
Hüquqi amillər	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Dövlətin regionda sahibkarların işi ilə bağlı yeni hüquqi tənzimlənmə açarlarının olması ✓ Vergi baxımından güzəştli ərazi olması ehtimalının olması 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Regiondan bundan əvvəl heç bir hüquqi tənzimlənmə üzrə təcrübənin olmaması
Ekoloji amillər	
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Regionun təbii iqliminin əlverişli olması və münbit ərazilərinin bolluğu ✓ Təbii resursların çox olması ✓ Meşə, bitki örtüyünün, su resurslarının bolluğu 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Su anbarlarının vaxtı ikən ermənilər tərəfindən düzgün istifadə edilməməsi ✓ Ermənistan tərəfindən tez tez regiondakı təbii resurlara qarşı ekoloji terrorun həyata keçirilməsi ehtimalı

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd edilən PESTLE analizindən belə qənaətə gəlmək olar ki, bu ərazilərdə sahibkarlıq subyektlərinin qarşılacağı əsas risklər siyasi istiqamətdə olacaqdır. Bu risklərin minimallaşdırılmasında əsas vəzifə dövlətin üzərinə

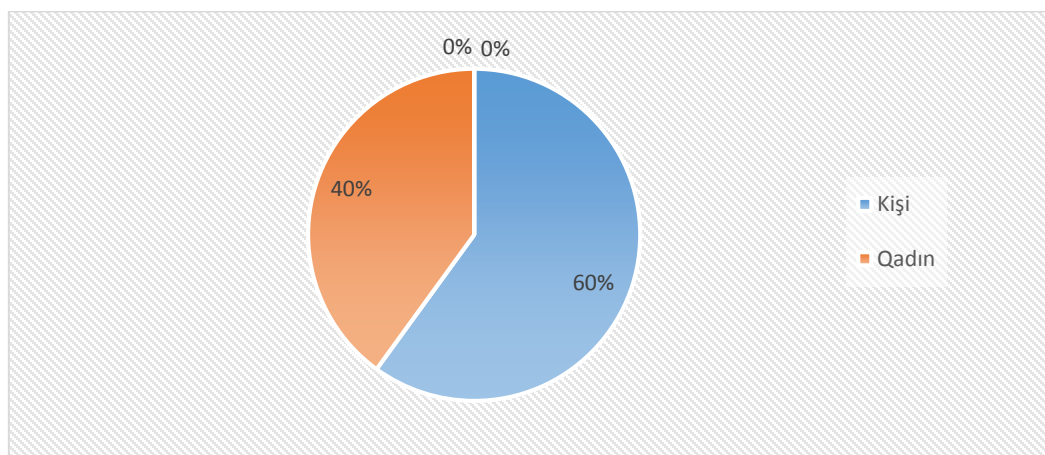
düşəcəkdir. Dövlət strukturlarının üzərinə düşən başlıca vəzifə analizdə qeyd edilən mənfi amillərin minimallaşdırılması və aradan qaldırılması, müsbət amillərdən istifadə edərək iqtisadiyyatın canlanmasına dəstək olmaqdır.

2.2. Suqovuşan su anbarının əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsi

Suqovuşan Su anbarı susuz qalan ərazilərin suvarılması ilə bərabər iqtisadiyyatımıza nə qədər əhəmiyyətli bir tövhə verəcəkdir. Bununla yanaşı regionda yaşayan və bundan sonra işğaldan azad olunan ərazilərdə məskunlaşacaq əhalinin sosial rifahının təmin olunmasına bir o qədər tövhə verəcəkdir. Anbarın suyundan istifadə edərək Bərdə, Tərtər, Goranboy, Ağdam, Ağcabədi və digər ətraf regionların əhalisi ailə təsərrüfatının fasiləsizliyini təmin edərək, məişətdə istifadə edəcəklər. Qeyd etdiyim məqamlar üzrə, yəni Suqovuşan Su anbarının regionun biznesi, əhalinin sosial rifahı üçün nə qədər vacib olduğunu, ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatı üçün nə qədər önəmli yerə sahib olduğunu müəyyən etmək, bundan başqa regionda sektorlar üzrə ayrı-ayrı göstəriciləri ortaya çıxarıb müqayisə etmək üçün Suqovuşan Su anbarının regionun iqtisadiyyatına və əhalinin sosial-iqtisadi rifahına təsiri adı altında sorğu keçirmişəm.

Keçirdiyim sorğuda 200 nəfər iştirak etmişdir.

Qrafik 7: İştirakçıların demoqrafik bölgüsü

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 7-dən göründüyü kimi, anket iştirakçılarının 60 %-i kişi, 40%-i isə qadın iştirakçılardır. Cəmiyyətdə üstünlüyü kişi cinsindən olan şəxslər təşkil etdiyindən sorğuda kişilər üstünlük təşkil etmişdir.

Anket iştirakçılarının yaş aralıqları isə Cədvəl 10-da təsvir olunmuşdur.

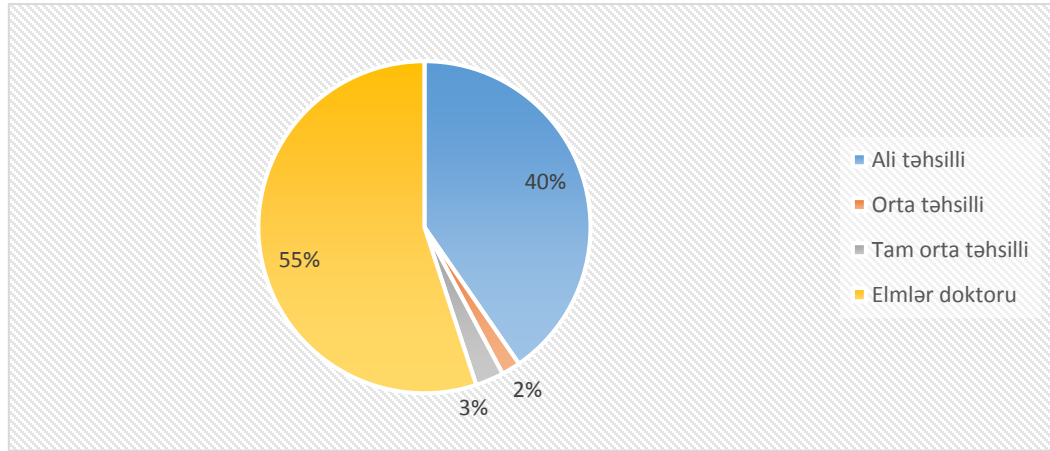
Cədvəl 10: İştirakçıların yaş aralıqları

Yaş aralıqları	18-25	26-35	36-45	46-60	61 və üzəri	Cəmi
Say	92	72	26	8	2	200
Faiz	46%	36%	13%	4%	1%	100 %

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 10-dan göründüyü kimi anket iştirakçılarının 46%-i 18-25 yaş aralığında, 36%-i 26-35 yaş aralığında, 13%-i 36-45 yaş aralığında, 4%-i 46-60 yaş aralığında və 1%-i isə 61 yaş üzərindədir.

Qrafik 8: İştirakçıların təhsil səviyyəsi

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 8-də qeyd edilən məlumatlara əsasən, sorğuda iştirak edənlərin 88 faizi (176 nəfər) ali təhsili tamamlamış, 4%-i (8 nəfər) orta təhsili almış, 6%-i (12 nəfər) tam orta təhsili bitirmiş şəxslər, 2%-i isə (4 nəfər) elmlər doktorudur.

Sorğuda iştirak edənlər müxtəlif sahələrdə mütəxəssis olan şəxslər olmuşdur. Belə ki, onların arasında müəllim, polis, telekommunikasiya sahəsində, sığorta və bank sferasında işləyən, müxtəlif dövlət qurumlarında mütəxəssis olan, özəl sektorda

mühasib, insan resursları mütəxəssisi kimi işləyən, tələbə olan, sahibkar olan və işsiz şəxslər iştirak etmişdir.

Anketdə əsasən Suqovuşan Su anbarının iqtisadi təsirinin müəyyən edilməsi, anbarın əhalinin sosial-iqtisadi rifahına hansı dərəcədə təsirini müəyyən etmək, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının iqtisadi potensialının müəyyən edilməsi üçün suallar qoyulmuş və iştirakçılar tərəfindən cavablanmışdır.

Cədvəl 11: “İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yaşamaq istərdinizmi?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

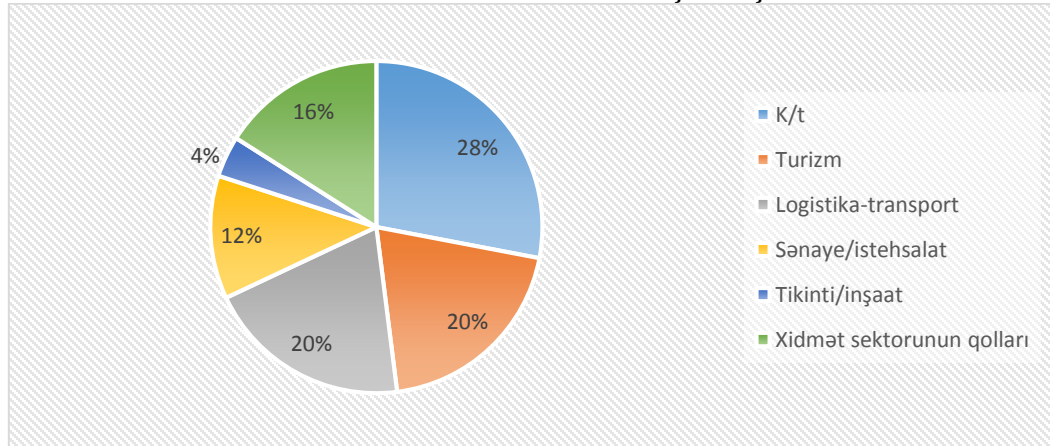
Dəyər	Faiz	Kumulyativ
Bəli	70%	70
Xeyr	18%	88
Şərtlərə uyğun dəyərləndirəcəm	12%	100

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan cədvəldə aydın şəkildə görmək olurki, iştirakçıların 70%-i (140 nəfər) işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yaşamağa və işləməyə hazır olduqlarını, 18%-i (10 nəfər) şərtlərə uyğun dəyərləndirəcəyini, 12%-i isə (24 nəfər) yaşamayacağını qeyd etmişdir.

Anketə əsasən, iştirakçılar Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında aşağıdakı sahibkarlıq fəaliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli zəmin olduğunu qeyd etmişlər:

Qrafik 9: “Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında hansı təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsinə zəmin vardır ?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

“Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında hansı təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsinə zəmin vardır?” sualına anket iştirakçılarının 28%-i (56 nəfər) aqrar sahə üzrə; 20%-i (40 nəfər) turizm sektoru üzrə; 20%-i (40 nəfər) logistika-transport sahəsi üzrə ;16%-i (32 nəfər) xidmət sektorunun müxtəlif qolları üzrə; 2%-i (4 nəfər) sənaye, istehsalat sahələri üzrə; 4%-i (8 nəfər) işə inşaat sektoru üzrə sahibkarlıq subyektləri üçün işğaldan azad olunan ərazilərdə öz işlərini qurmaq üçün daha yaxşı mühit olduğunu qeyd etmişlər.

Sorğuya əsasən belə nəticəyə gələ bilərlikki əhalinin çox hissəsi işğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatı üçün əlverişli mühitin olduğunu düşünürlər. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizdə qeyri-neft sektoru üzrə ən mühüm yeri kənd təsərrüfatı tutur, Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında istər təbii resursların mövcudluğu, istərsə də təbii-iqlim şəraiti bu sahənin inkişafına zəmin yaradır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı özlüyündə aqrar sahənin önəmini daha da artırır buda bu sahədə gözləntilərin çox olmasına gətirib çıxarmışdır. Ölkəmiz kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı üzrə əlavə tədbirlər görmüş və müxtəlif tədbirlər planı, proqramlar qəbul etmişdir: “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Regionların inkişafına dair” müxtəlif dövrləri əhatə edən inkişaf proqramları buna bariz nümunələrdir.

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair strateji baxış davamlı və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə dayanan, ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və kənd təsərrüfatında sosial rifahın təmin olunmasını təmin edən rəqabətədavamlı kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sektorunun inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmaqdır. Strateji baxışı nəzərə alaraq ölkədə taktiki və ana məqsədlərindən birinin iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi

üçün kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi ən vacib prioritet olaraq qeyd edə bilərik.

Sorğu iştirakçılarının fikrinə əsasən işğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının müxtəlif qollarını inkişaf etdirmək olar. Sorğuya əsasən regionda həm heyvandarlıq, həm də əkinçiliyin inkişafı üçün şərait vardır və müxtəlif qollar üzrədə regionda aqrar sahəni inkişaf etdirmək olar.

Belə ki, iştirakçıların fikrinə əsasən kənd təsərrüfatı-nın aşağıdakı qollarını inkişaf etdirmək olar:

Cədvəl 12: “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı-nın hansı qollarını inkişaf etdirmək olar?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

Sahə	Faiz	Kumulyativ
Heyvandarlıq	26	26
Dəmyə və suvarma əkinçiliyi	18	44
Meşə təsərrüfatı	12	56
Meyvəçilik	14	70
Texniki əhəmiyyətli bitkilərin becərilməsi	20	90
Bostançılıq	10	100

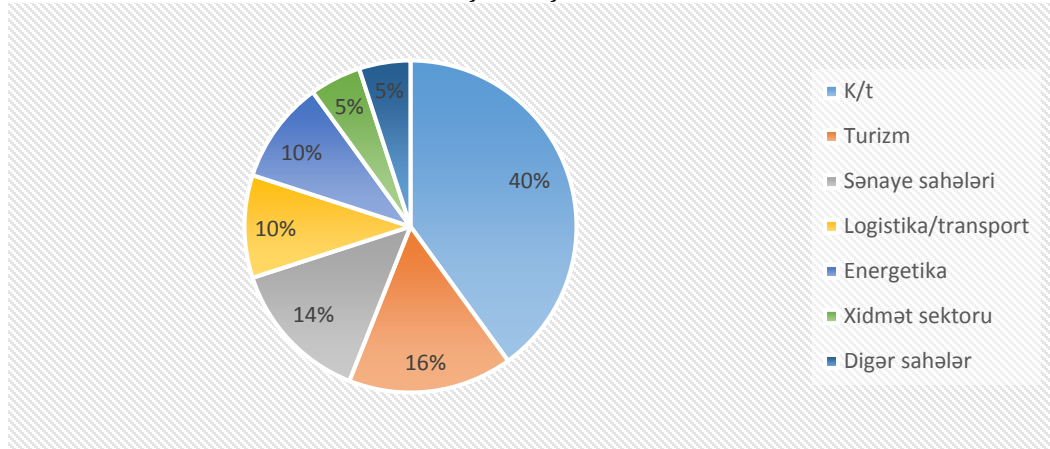
Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı-nın hansı qollarını inkişaf etdirmək olar?” sualına anket iştirakçılarının cavabları heyvandarlıq üzrə 26% ; dəmyə və suvarma əkinçiyi üzrə 18%; meşə təsərrüfatı üzrə 12% ;meyvəçilik üzrə 14%; texniki əhəmiyyətli bitkilərin becərilməsi üzrə (taxıl, pambıq, tütün) - 20%; bostançılıq üzrə 10% olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağın işğaldan azad olunması ilə bərabər müxtəlif sənaye sahələrinin regionda qurulması və biznes subyektlərinin fəaliyyətə başlaması üçün əlverişli şərait vardır. Anket iştirakçılarının fikrinə əsasən sənayenin həm emal, həm də hasilat qolları üzrə müxtəlif sektorları inkişaf etdirmək olar. Onların qeydlərinə əsasən regionun təbii mühiti, rezervlərin çoxluğu həmin ərazilərdə metallurgiya, kimya, maşınqayıram, qida sənayesini inkişaf etdirmək olar.

Yuxarıdakı sənaye sahələrinin inkişafını təmin etmək üçün isə Qarabağda yerləşən bütün təbii və süni rezervlərdən düzgün və qənaətlə istifadə etmək lazımdır. Suqovuşan Su anbarı həmin sahələrin iş prinsipini təmin etmək, fasiləsizliyi qorumaq üçün əsas rezervlərdən biridir.

Qrafik 10: “ Suqovuşan su anbarı hansı iqtisadi sahələrin inkişafına zəmin yaradacaqdır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Qrafik 10-da əks olunan məlumatlara əsasən anket iştirakçıları anbardan istifadə edərək aqrar sahənin (40 % iştirakçı), turizmin (16%), sənayenin (14%), logistika-transportun (10%), energetika sahələrinin (10%), xidmət sektorunun (5%) və digər sahələrin (5%) regionda qurulmasını və inkişafını təmin etmiş olacaqdır.

Suqovuşan Su anbarının region üçün əhəmiyyətinin təkcə biznes subyektləri cəhətindən deyil, həm də əhalinin su ilə, elektrik enerjisi ilə təmin olunması üçün və onların sosial rifahının təşkili üçün önəmli yeri olduğunu anket iştirakçıları qeyd etmişdir. Belə ki, anketdə 3 sualın cavablandırılması müxtəlif dərəcələrə əsasən bölüşdürülmüşdür (az, orta, çox).

Cədvəl 13. “Suqovuşan su anbarının əhalinin su ilə təmin olunmasına təsiri nə dərəcə olacaqdır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

Dəyər	Faiz	Kumulyativ
Çox	70	70
Orta	26	96
Az	4	100

Cəmi	100	
-------------	-----	--

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bu suallar üzrə iştirakçıların cavabı regionda əhalinin su ilə təmin olunması üzrə anbarın əhəmiyyətinin çox olmasını 70%-i (140 nəfər), orta olmasını 26%-i (52 nəfər), az olmasını isə cəmi 4%-i (4 nəfər) qeyd etmişdir. Anbarın regionun elektrik enerjisi ilə təmin olunması baxımından isə iştirakçıların 56%-i əhəmiyyətinin çox, 34%-i orta, 10%-i isə az olmasını vurğulamışdır.

Anket iştirakçılarının fikrinə əsasən ölkə susuzluq probleminin həll olunmasında Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında yerləşən su resurslarının əhəmiyyəti çoxdur (94%-i qeyd etmişdir).

Cədvəl 14: “Suqovuşan su anbarının əhalinin sosial-iqtisadi rifahının təmin olunmasına təsiri nə dərəcə olacaqdır?” sualına anket iştirakçıların cavabları

Dəyər	Faiz	Kumulyativ
Çox	82	82
Orta	16	98
Az	2	100
Cəmi	100	

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Deyilənləri nəzərə alaraq anket iştirakçılarının regiondakı əhalinin sosial-iqtisadi rifahının təmin olunması üzrə Suqovuşan Su anbarının əhəmiyyətinin çox olmasını 82%-i, orta olmasını 14%-i, az olmasını isə cəmi 2%-i qeyd etmişdir.

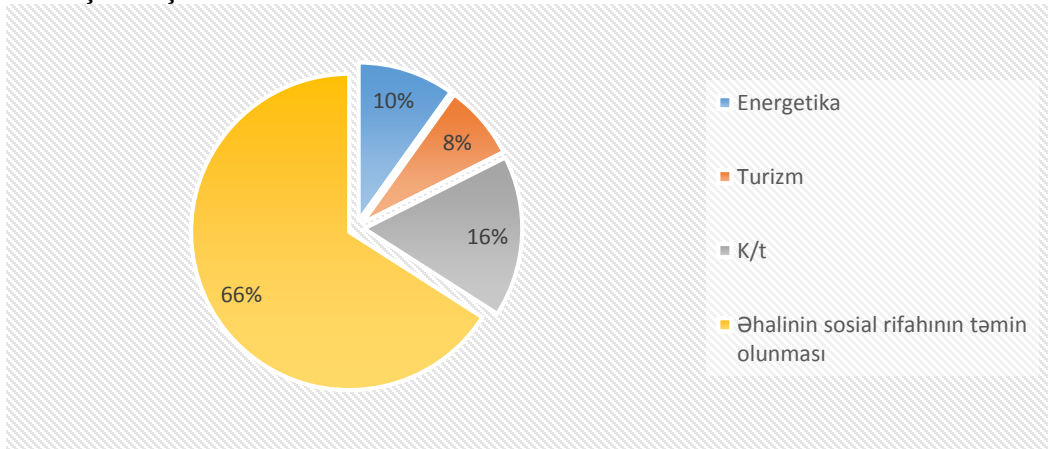
İştirakçıların fikrinə əsasən Suqovuşan Su anbarı istismarı region əhalisi üçün 3 əsas önəmi vardır:

- Heyvandarlıq və əkinçilik baxımından önəmini 38%-i qeyd etmiş;
- Ev təsərrüfatlarının fasiləsizliyinin təmin olunması üçün önəmini 36%-i qeyd etmiş;
- Əhalinin su ilə təmin olunması baxımından isə 36%-i qeyd etmişdir.

Ümumilikdə isə anket iştirakçıların cavablarına əsasən Qarabağda yerləşən su anbarlarının özəlliyini, əhəmiyyətini 4 qrupda bölüşmək olar:

1. Energetika əhəmiyyəti - regionda sənaye sahələrinin enerji ilə təmin olunması üçün və əhaliyə işıqın verilməsində köməkçi rolunu oynayacaqdır. İştirakçıların 18%-i energetika əhəmiyyətinin daha çox olduğunu vurğulamışlar.
2. Turizm əhəmiyyəti - Bildiyimiz kimi Qarabağ öz təbii sərvətləri, iqlim şəraiti ilə Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biridir və buna görə də yenidənqurma işləri bitdikdən sonra regionda turizm sektoru üzrə daha çox iqtisadi nəticə alınacaq. Sərsən və Suqovuşan Su anbarlarında öz mövqeyinə görə turizm əhəmiyyəti çoxdur Bu fikirləri iştirakçıların 14%-i qeyd etmişdir
3. Əhalinin sosial rifahının təmin olunması baxımından - yuxarıda qeyd olunanları nəticə olaraq əhalinin 30%-i bu əhəmiyyətin ddigər 2 qrupdan daha çox olduğunu qeyd etmişlər.
4. Kənd təsərrüfatı əhəmiyyəti- İştirakçıların fikrinə əsasən Qarabağ ölkənin aqrar baxımdan ən potensiallı regionudur və orda yerləşən su anbarlarının birinci iş funksiyası kənd təsərrüfatı-nı su ilə təmin etməkdir. Belə ki, iştirakçıların 32%-i bu əhəmiyyətin daha çox olduğunu vurğulamışdırlar.

Qrafik 11: “Qarabağ bölgəsindəki su anbarlarının əsas özəlliyi kimi nəyi vurğulaya bilərsiniz?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Bildiyimiz kimi hal-hazırda Qarabağda yenidən qurma işləri gedir və bu bir neçə il davam edəcəkdir. Yenidən qurma işlərində bir çox böyük şirkət iştirak edir

əsas iştirakçılar kimi isə Kalyon İnşaat və Kolin İnşaat şirkətlərini vurğulaya bilərəm. Regionda Suqovuşan Su anbarının yenidənqurmada iştirakı ilə bağlı və ümumi işlərlə bağlı, regionun iqtisadi potensialı ilə bağlı Kolin İnşaatın direktoru Enis Buka və Kalyon İnşaatın Maliyyə müdiri Metin Güven ilə bəzi görüşmələr olmuşdur. Onu qeyd edirəm ki, Kolin İnşaat əsasən Kəlbəcər və Ağdam istiqaməti üzrə, Kalyon inşaat isə Zəfər yolunun çəkilməsi, Mincivana dəmir yolu və quru yolunun çəkilməsi üzrə iştirakçıdır. Onların qeydlərini nəzərə alsaq belə qənaətə gələ bilərik ki:

1. Suqovuşan Su anbarının su verilişi və energetika verilişi baxımından əsasən Ağdam və Kəlbəcər istiqamətində önəmli yerə sahibdir.
2. Hal-hazırda çəkdiqləri yol və qurduqları infrastruktur ölkəmizin iqtisadiyyatı üçün çox böyük yerə sahib olacaqdır. Belə ki, Şuşaya aparən Zəfər yolunun strateji əhəmiyyəti çox böyükdür. Mincivana ordanda Naxçıvana çəkiləcək yol isə nəinki bizim ölkə üçün, eləcə də Türk dünyası və İpək yolunun üzərində yerləşən ölkələr üçün böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir.
3. Regionda onların fikrincə təbii resursların bolluğu əsasən metallurgiya, kənd təsərrüfatı və maşınqayırma sahələrinin inkişafı üçün zəmin yaradır.

Anket iştirakçıları isə Suqovuşan su anbarının gələcəkdə əsasən kiçik orta biznes subyektləri üçün daha əsas yerə sahib olacağını qeyd etmişlər və onların inkişafına 4 səviyyədə təsir edəcəyini vurğulamışlar :

Cədvəl 15: “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə KOS yaradılması və inkişafında Suqovuşan su anbarının istismarının önəmi hansıdır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

Təsir sahələri	Faiz	Kumulyativ
İstehsalat üçün suyun fasiləsizliyinin təmin olunması	42	42
İşçilərin günlük tələbatlarının ödəmək	30	72
Sənaye sahələrinin enerji ilə təmin olunması	20	92
Qeyd edilənlərin hamısı	8	100

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 15-ə əsasən anket iştirakçıları:

- İstehsalat üçün suyun fasiləsizliyinin təmin olunması baxımından anbarın önəmini 42%-i (84 nəfər);
- İşçilərin günlük tələatlarının ödəmək baxımından önəmini 30%-i (60 nəfər)
- Sənaye sahələrinin enerji ilə təmin olunması baxımından önəmini 20%-i (40 nəfər)
- 8%-i isə yəni, 16 nəfər yuxarıda qeyd olunanların hamısının önəminin çox olduğunu qeyd etmişdirlər.

Bunları nəzərə alaraq anket iştirakçıları kiçik orta biznes subyektlərinin əsasən aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərəcəyini və həmin subyektlərin işinin təşkil olunması üçün imkanların regionda çox olduğunu qeyd etmişlər:

Cədvəl 16: “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olacaq KOB subyektlərinin işinin təşkili üçün hansı imkanlar vardır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

İmkanlar	Faiz	Kumulyativ
Təbii-iqlim şəraiti	14	14
Su resurslarının çoxluğu	12	26
Təbii resursların zənginliyi	26	52
Qeyd edilənlərin hamısı	48	100

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

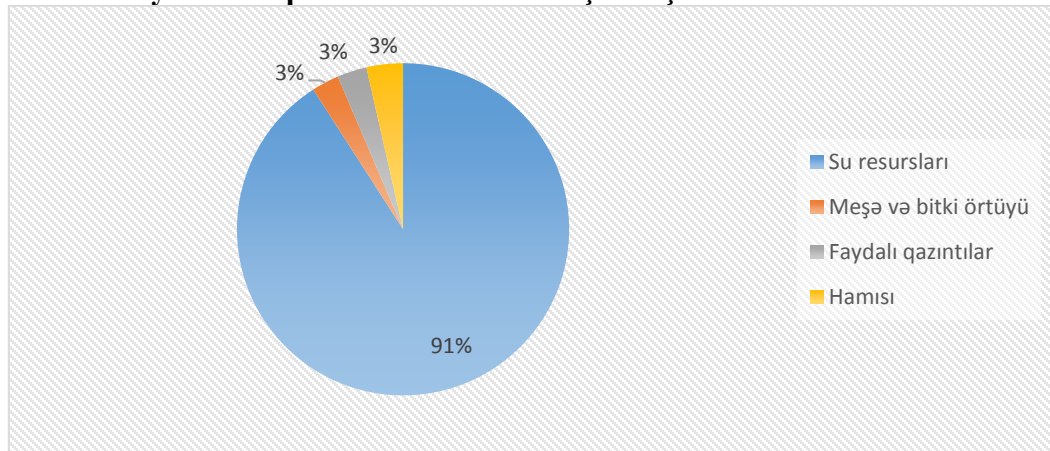
“İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olacaq KOB subyektlərinin işinin təşkili üçün hansı imkanlar vardır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları aşağıdakı kimi olmuşdur:

- Aqrar sahənin inkişafına regionun təbii-iqlim şəraitinin daha çox təsir etdiyini 14%-i;
- Su resurslarının çoxluğunun önəmini anket iştirakçılarının 12%-i;
- Təbii resursların zənginliyinin olmasını isə 26%-i;
- Yuxarıda qeyd olunanların hamısının eyni zamanda aqrar sahənin qurulmasına və inkişafına yol açacağını isə anket iştirakçılarının 48%-i (96 nəfər) qeyd etmişlər.

İşğaldan azad olunan ərazidə müxtəlif sahələr üzrə sahibkarlıq subyektləri öz fəaliyyətini quracaqlar. Anket iştirakçılarının fikrinə əsasən Aqrar sahə, Sənaye, turizm, istehsalar, xidmət sahələri və logistika üzrə sahibkarlıq subyektlərinin sayı daha çoxluq təşkil edəcəkdir. Qeyd olunan Sahibkarlıq subyektlərinin işinin təşkili üçün lazım olan təbii resursları 3 qrupda bölüşdürə bilərik:

1. Faydalı qazıntılar;
2. Su resursları;
3. Meşə və bitki örtüyü.

Qrafik 12: “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin hansı resursları sizin biznes üçün əlverişli şərait yaradacaqdır ?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Anket iştirakçılarının 18%-nin fikrinə əsasən su resursları sahibkarların işinin təşkili üçün daha önəmlidir. 24%-i isə meşə və bitki örtüyünün, 26%-i isə faydalı qazıntıların əsas yerə sahib olacağını qeyd etmişlər. Anket iştirakçılarının 32%-i isə təbii resurslarının üçünündə vəhdət şəklində sahibkarlar üçün önəmli yerə sahib olacağını qeyd etmişdirlər.

Ümumiyyətlə regionda sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti bir çox mənada ölkə iqtisadiyyatına öz təsirini göstərəcəkdir. Anket iştirakçılarının fikirlərinə əsasən Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarındakı sahibkarlıq subyektləri əsasən 3 variant üzrə iqtisadiyyatımıza öz tövhələrini verəcəkdirlər :

Cədvəl 17: “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti ölkədə hansı əsas dəyişikliyə yol açacaqdır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları

İmkanlar	Faiz	Kumulyativ
Qeyri-neft sektoru inkişaf edəcəkdir	30	30
Məşğulluq səviyyəsi yüksələcəkdir	38	68

Cədvəl 17-nin davamı

İdxaldan asılılıq azalacaqdır	18	86
Qeyd edilənlərin hamısı	14	100

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

1. Qeyri-neft sektoru inkişaf edəcəkdir – iştirakçıların 30%-i bu fikri irəli sürmüşlər.
2. Məşğulluq səviyyəsi yüksələcəkdir – İştirakçıların 38%-i bunu qeyd etmişdir.
3. İdxaldan asılılıq azalacaqdır – iştirakçıların 18%-i belə qərara gəlmişdir.

Anket iştirakçılarının 14%-i isə hər üç variant üzrə ölkə iqtisadiyyatında dəyişikliyin olacağını qeyd etmişdir. Sorğuda iştirak edənlərin dedikləri bütün məqamları birləşdirsək və onların işğaldan azad olunan ərazilərin ölkə üçün əsas əhəmiyyətləri olaraq aşağıdakıları qeyd etmələri ilə bərabər, belə bir nəticələrə gəlmiş oluruq ki, işğaldan azad edilən ərazilər iqtisadiyyatımızda ümumi aşağıdakı dəyişikliklərə yol açacaqdır:

- Regionda olan təbii resursların çoxluğu yeni iş yerlərinin açılmasına və məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır;
- Ölkəmizdə idxaldan asılılıq azalacaq və ixrac imkanları çoxalacaqdır;
- Xarici investisiyanın sayı artacaqdır;
- Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli zəmin yaranacaqdır;
- ÜDM və ÜMM həcmi artacaqdır;
- Xarici investorla yerli investorların ortaqlığı regionda yeni sferaların inkişaf etdirilməsinə imkan yaradacaqdır;
- Ev təsərrüfatlarının, kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi daha asan olacaqdır;
- Ölkəmizdəki bir tərəfli məskunlaşma problemini (Bakı və Abşeron yarımadasına əhalinin axını) müəyyən səviyyədə həll ediləcəkdir;

- Sahibkarlar üçün yeni imkanlar olacaqdır;
- Sənaye sahələri inkişaf edəcəkdir;

Yuxarıda qeyd olunan məqamları nəzərə alsaq Qarabağın işğaldan azad edilməsi ölkəmizə siyasi və iqtisadi cəhətdən bir çox üstünlüklər gətirmişdir. İşğaldan azad olunan ərazilərdə yeni sənaye obyektlərinin fəaliyyətə başlaması ölkəmizin bir çox sahələrinin inkişaf etdirəcəkdir və bu obyektlərdə iş prinsipinin fasiləsizliyini təmin etmək Suqovuşan su anbarının müstəsna rolu olacaqdır. Ümumiyyətlə isə dəyişikliklər nəticəsində regionda məskunlaşacaq əhalinin , sahibkarların sosial və iqtisadi cəhətdən rifahı böyük səviyyədə təmin edilmiş olacaqdır.

SWOT təhlil əsasında ölkə üzrə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün olan güclü və zəif tərəfləri, ola biləcək imkan və təhlükələri nəzərdən keçirək:

Cədvəl 18: Sorğu nəticələrinə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin SWOT təhlili:

Güclü tərəflər	Zəif Tərəflər
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Təbii resursların əlverişli şəraiti ✓ Müasir texnologiyalara əsaslanan emal sahələrinin inkişafı ✓ Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac tempinin yüksəlməsi ✓ Dövlətin dəstəyi ✓ Kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri üzrə intensiv artım üsulunun tətbiqi ✓ Yeni aqrobiznes müəssisələrinin yaradılması ✓ Beynəlxalq bazara yaxınlıq 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Mütərəqqi məhsul istehsalının hələ də tam istifadə olunmaması, ekstensiv istehsal üsullarının istifadəsi ✓ Əkin sahələrinin suvarma suyu ilə təminatında problemlərin olması ✓ Ölkədə ailə-kəndli təsərrüfatının daha üstün olması ✓ Fermer, kooperativ, aqrar-sənaye inteqrasiyasının zəif olması ✓ Fermerlərin öz fəaliyyətini mütərəqqi şəkildə davam etdirməsi üçün bilik və bacarıqların aşağı səviyyəsi ✓ İnformasiya baza sisteminin yaradılmasının hələ də başa çatdırılmaması ✓ Beynəlxalq standartlara uyğun işin təşkilinin başa çatdırılmaması
İmkanlar	Təhlükələr
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Kənd təsərrüfatının ölkənin prioritet sahələrindən biri olması ✓ Sahəyə olan dövlət dəstəyi ✓ İxrac bazarlarına coğrafi yaxınlıq ✓ Əksər aqrar məhsullar üzrə müqayisəli üstünlüklərin yüksək olması ✓ Ekoloji kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişaf etdirilməsi imkanı 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ Mövcud təbii resurslarının dünyanın orta statistik göstəricilərindən aşağı olması ✓ İxrac bazarlarının coğrafi diversifikasiyasının aşağı olması ✓ əkinə yararlı torpaq sahələrinin deqredasiyası ✓ Digər ölkələrin dempinq siyasəti

✓ Aşağı əməkhaqqı xərcləri	
----------------------------	--

Mənbə: Araşdırmalar əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Yuxarıdakı cədvəldə biz Azərbaycan üçün qeyri neft sektoru kimi əsas önəmə sahib kənd təsərrüfatının ümumi vəziyyəti və işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin aqrar biznesinə təsirinin ümumi təhlili aparılmışdır. Cədvəldən belə qənaətə gəlmək olar ki, ölkəmizdə aqrar sahə önəmli bir inkişaf yolu keçmişdir, amma qarşıya çıxan məneələr bu inkişafı ləngidir. İşğaldan azad edilmiş ərazilər isə istər resurs cəhətdən, istərsə də ərazilərinin münbitliyi cəhətdən kənd təsərrüfatının ölkədə prioritet sahə olmasını labüd qılacaqdır. Belə ki, sadəcə Suqovuşan su anbarının istifadəyə verilməsi regionda susuz qalan 100 min hektara yaxın əkin sahələrinin suvarılması üçün böyük mənbə olacaqdır.

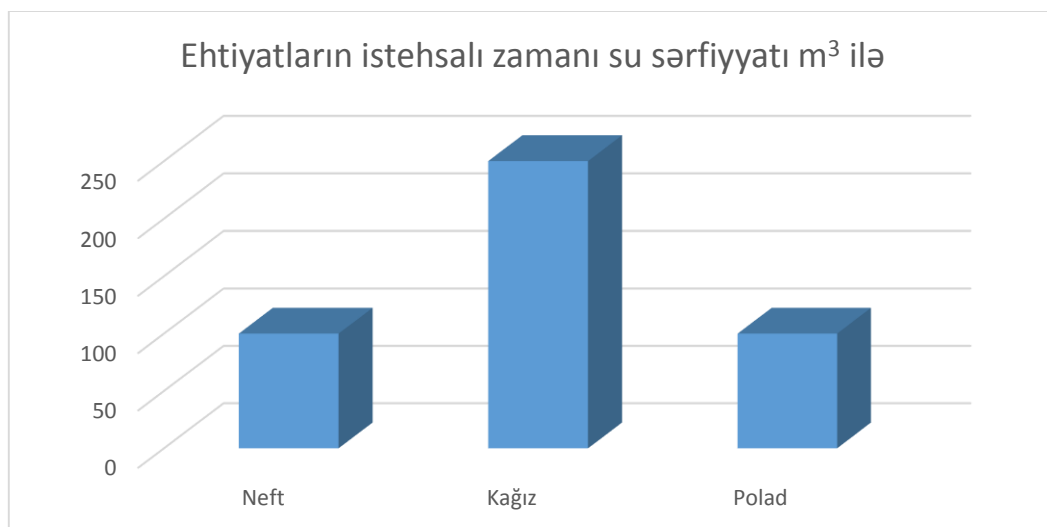
III FƏSİL. QAFQAZ DÖVLƏTLƏRİNİN İQTİSADI MÜNƏSİBƏTLƏRİNDƏ SU RESURSLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

3.1. Azərbaycanın su potensialı və su təchizatı ilə bağlı problemlərinin tənzimlənməsi

Su potensialından mütənasib də düzgün istifadə edilməsi Azərbaycanın qarşısında qoyduğu əsas məqsədlərindən biridir. Belə ki, ölkəmizin su ehtiyatı azlıq təşkil etdiyi üçün planlı su kommunikasiyası qurulması vacibdir. Bunun üçün bir sıra proqramlar, tədbirlər planı qəbul olunmuşdur. Misal olaraq “Su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi ilə bağlı 2020-2022 ci illər üçün tədbirlər planı”, hazırlıq prosesində olan “ Su ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə dair Milli strategiya, tərkibində regionlarda düzgün infrastruktur qurulması üçün tədbirlər planları qeyd olunan “Azərbaycan Respublikasının regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramını” , “Su qanunvericiliyini” , “Milli su strategiyası” nı qeyd edə bilərik.

Aşağıdakı qrafikdə biz sənaye məhsullarının bəzilərinin istehsalı zamanı istifadə olunan suyun miqdarını görə bilərik.

Qrafik 13. Ehtiyatların istismarı zamanı su sərfiyyatının miqdarı

Mənbə: <http://meliorator.az/inteqerasiyal%C4%B1%20idare.pdf>, 2009

Yuxarıdakı cədvəldə biz əsas sənaye məhsullarının istehsalı zamanı sərf olunan suyun miqdarını görə bilərik. Belə ki, qənatə gələ bilərik ki məişət və sənayedə əsas istifadə olunan suyun sərfiyyatı azı 100 m³-dan başlayır. Bunlarda təbii su ehtiyatlarını çirkləndirir və yararsız hala salır.

Azərbaycanda şirin su ehtiyatları olmasına baxmayaraq su qıtlığı problemi vardır. Su qıtlığı dedikdə suya olan tələbatın şirin su ehtiyatları ilə qarşılanmamasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda su ehtiyatlarının çatışmazlığı yaradan səbəblər aşağıdakılardır:

- iqlim dəyişməsi;
- orta temperaturun yüksəlməsi ;
- qonşu ölkələrdən daxil olan yerüstü su ehtiyatlarının ;
- ölkə iqtisadiyyatının , kənd təsərrüfatının son illərdə inkişafı;
- əhalinin artımı;
- qlobal istiləşmə;
- çay hövzələri daxilindəki meşə örtüyünün məhv edilməsi;
- suvarma və içməli su üçün müasir böyük su sistemlərindən həddindən artıq istifadə ölkədə su çatışmazlığını artırmışdır.

Dünya əhalisinin yüksək artım tempi, ətraf mühitin çirklənməsi və suyun qeyri-mütənasib istifadəsi ölkəmizdə su çatışmazlığı problemini ortaya çıxarmışdır. Su balansı ölkəmizdə sabit saxlanılsada son 50 ildə su sərfiyyatı hədsiz artmışdır:

- Əhalinin su sərfi 31 dəfə artmışdır;
- Sənayedə su sərfi 39 dəfə artmışdır;
- Kənd təsərrüfatında isə su sərfi 28 dəfə artmışdır.

(<http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2010/noyabr/140061.htm>)

Cənubi Qafqazın ümumi su ehtiyatının cəmi 10 faizi Azərbaycanın payına düşür. Tədqiqatlara əsasən, yer üstü su ehtiyatımız 32.3 mrd kubmetrdir. Quraqlıq illərindən sonra isə 23 mrd kubmetrə kimi azalmışdır. Yeraltı su ehtiyatlarımız isə 24 mrd kubmetrdir.

Azərbaycanda su çatışmazlığının təməl səbəblərindən biridə su anbarlarının az olmasıdır. Bu gün Azərbaycanın ən böyük şirin su hövzəsi Kür çayı sayılır (75%). Lakin bu çay xarici ölkələrdən ərazimizə daxil olduğu üçün təmizlənməmiş su tullantıları çaya axıdılır və bu səbəbdən çayın hidrokimyəvi rejimi pozulur.

Şirin su hövzəsi üzrə digər böyük çayımız Araz çayıda xarici ölkələrdən keçdiyi üçün eyni ekoloji kirlənməyə məruz qalır. Bu çayların ekoloji mühitini qorumaq üçün monitoring mərkəzləri yaradılmışdır.

Nəzərinizə çatdırım ki, Suqovuşan Su Anbarı Tərtərçayın üzərində yerləşməklə həcmi 6 milyon kubmetrə yaxındır və bu su anbarı 28 il erməni işğalı altında olmuşdur. Bu səbəbdən region rayonlarının sahələri susuz qalmışdır:

- Tərtər rayonunda 24481 ha ərazi;
- Ağdərə rayonunda 14380 ha ərazi;
- Goranboy rayonun 6938 ha ərazisi;
- Yevlax rayonunda 5912 ha ərazi;
- Bərdə rayonunda 12620 ha ərazi;
- Ağdam rayonunda 29886 ha ərazi;

- Ağcabədi rayonunda 2000 ha ərazi;
- Ümumilikdə 96217 ha ərazi.

Su anbarının istifadəyə verilməsi ilə bərabər bu problem həll olunacaq , bu da özlüyündə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına səbəb olacaqdır.

Təmiz su çatışmazlığı qlobal səviyyədə bir problemdir və bunun həllinin tapılması dünya ölkələrinin önündə duran əsas məsələlərdən biridir. Proqnozlara əsasən 2030-cu ilə qədər mövcud su təchizatı arasında 40 % çatışmazlıq olacaqdır. 2050-ci ilə qədər 9 milyard insanı qidalandırmaq üçün kənd təsərrüfatı istehsalının 60% artırılması və bunun nəznində suyun sərfində 15% artım olması gözlənilir.

Hesablamalara əsasən dünya əhalisinin 40%-i quraq ərazilərdə yaşayırki buda dünya ÜDM-nun 25%-nin problemləli olmasına gətirib çıxarır. Su təhlükəsizliyi bu gün bir çox ölkələrdə böyük və tez-tez artan bir problemdir. Qeyd olunanlara əsasən suyun idarə edilməsinin düzgün qurulması vacibdir.

(<https://www.worldbank.org/en/topic/waterresourcesmanagement#1>)

Avropa ölkələrində suyun idarə edilməsinin iki yanaşması vardır:

1. Suyun qorunmasına qiymət yanaşması-tariflərin müəyyən edilməsi üzrə idarə
2. Suyun qorunmasına qeyri-qiymət yanaşması- suya qənaət cihazlarının quraşdırılması, təhsil və maarifləndirmə yolu ilə idarə.

(<https://www.eea.europa.eu/publications/water-management-in-europe-price>)

Cədvəl 19: Bir sıra avropa ölkələrində və Cənubi Qafqaz ölkələrində suyun idarə edilməsi problemləri

Quraqlıq və su qıtlığı problemi	Kipr	İspaniya	Fransa	Rumuniya	İtaliya	Azərbaycan
Yeraltı su ehtiyatlarının həddindən artıq istifadəsi	Kipr	Danimarka	İspaniya	İtaliya	Gürcüstan	
Suya olan tələbat ilə suyun mövcudluğu arasında uyğunsuzluqlar	Kipr	Danimarka	İspaniya	İtaliya	Azərbaycan	Ermənistan

Çirkləndiricilərə görə yeraltı suların daha az olması	Danimarka	Almaniya	İspaniya			
Su şəbəkəsinin aşağı səmərəliliyi	İtaliya	Rumuniya	Azərbaycan	Ermənistan	Gürcüstan	

Mənbə: https://www-eea-europa-eu.translate.google.com/publications/water-management-in-europe-price?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=az&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc, 25.03.2021

Cədvəldən görə bilərik ki quraqlıq və su qıtlığı hadisələri bütün Aralıq dənizi ölkələrində, Rumıniyada suya tələbatın idarə olunması strategiyalarında problemlər yaradır, baxmayaraq ki, müxtəlif ölkələr müxtəlif yollarla təsirlənir. Rumıniya istisna olmaqla, bütün nümunəvi tədqiqat ölkələri yeraltı su ehtiyatlarının həddindən artıq istismarı ilə üzləşirlər. Məsələn, Kıprda qıt su ehtiyatları yaşayış (o cümlədən turizm), sənaye və kənd təsərrüfatı sektorlarının suya artan tələbatını ödəməlidir. Ümumi su çəkilişinin yalnız 40%-i davamlı olaraq təsnif edilir və bir sulu təbəqənin ilkin ehtiyatının yalnız 15%-i qalır.

(<https://www.eea.europa.eu/publications/water-management-in-europe-price>)

Suyun mövcudluğu və suya tələbat arasında mövsümi və ya coğrafi uyğunsuzluq nümunələrinə baxarkən su qıtlığı problemləri daha da kəskinləşə bilər. Aralıq dənizi ölkələri bunu əlbəttə ki, nümayiş etdirirlər, çünki suya tələbat zirvələri adətən ən quraq mövsüm olan yayda sahillər boyunca baş verir. Sakinlər adətən sahilyanı ərazilərdə cəmləşirlər ki, bu da suya tələbatın idarə olunması və mövcud resursların bölüşdürülməsi üçün əlavə problem yaradır.

Yeraltı su ehtiyatlarının çirklənməsi, hətta Danimarka kimi ümumiyyətlə bol su ehtiyatları ilə xarakterizə olunan ölkələrdə belə, su ehtiyatlarının azalmasına səbəb ola bilər, burada pestisidlərlə çirklənmə quyuların bağlanmalarının 20%-ni təşkil edir və nitratlarla çirklənmənin bağlanmalarının 10%-i cavabdehdir.

Su paylayıcı şəbəkələrin aşağı səmərəliliyi də suya tələbatın idarə edilməsi məsələsi ola bilər. Belə səmərəsizliyin bir neçə səbəbi ola bilər: məsələn, su və

kanalizasiya sektoru hələ də zəif tənzimləyici nəzarət və idarəetmə, eləcə də maliyyə çatışmazlığı (aşağı tariflərə görə) ilə səciyyələnenəcək; və ya yerli səviyyədə maraqların toqquşması baş verə bilər, çünki yerli tənzimləyicilər kommunal şirkətlərdə paylara sahib olacaqlar.

Bu məsələlər sektora özəl investisiyaların qoyulmasına mane ola bilər. Bu, qeyri-adekvat qiymət səviyyələri ilə birlikdə, çox vaxt su təchizatı və tullantı su infrastrukturunu və köhnəlmiş infrastruktur üçün kifayət qədər maliyyələşdirmə səviyyəsi ilə nəticələnir və bütün sektorlara (məişət, sənaye, kənd təsərrüfatı) aid olan su infrastrukturunun aşağı səmərəlilik səviyyəsinə şərait yaradır.

Qrafik 14: İtaliya və Fransada əhalinin gəlirlilik səviyyəsi su sərfiyyatı arasında əlaqə

Mənbə: https://www-eea-europa-eu.translate.google.com/publications/water-management-in-europe-price?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=az&_x_tr_hl=ru&_x_tr_pto=sc , 25.03.2021

Qrafikdən bizə aydın olur ki, qeyd olunan ölkələrdə əhalinin gəlirliyinin artması ilə bərabər suya olan tələbatda azı 1.5 dəfə artır. Bu iki ölkənin inkişaf etmiş ölkə olmasını göz önündə tutarsaq dünya üzrə bu problem daha çox böyükdür.

Avropa ölkələrində günlük və illik su sərfiyyatının çox olduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki:

Almaniyada 2020-ci ildə 132.6 milyard kubmetr su sərf olunur. Sərf olunan suyun 73%-dən çoxu aqrar sektora sərf olunmuşdur. Sənayedə də suyun 20 %-i sərf olunmuşdur. (<https://www.statista.com/statistics/541021/water-per-capita-consumption-germany/>)

İtaliyada illik ortalama 12 milyard m³ su sərf edilir. (<https://www.statista.com/statistics/950508/tap-water-consumption-in-italy/>)

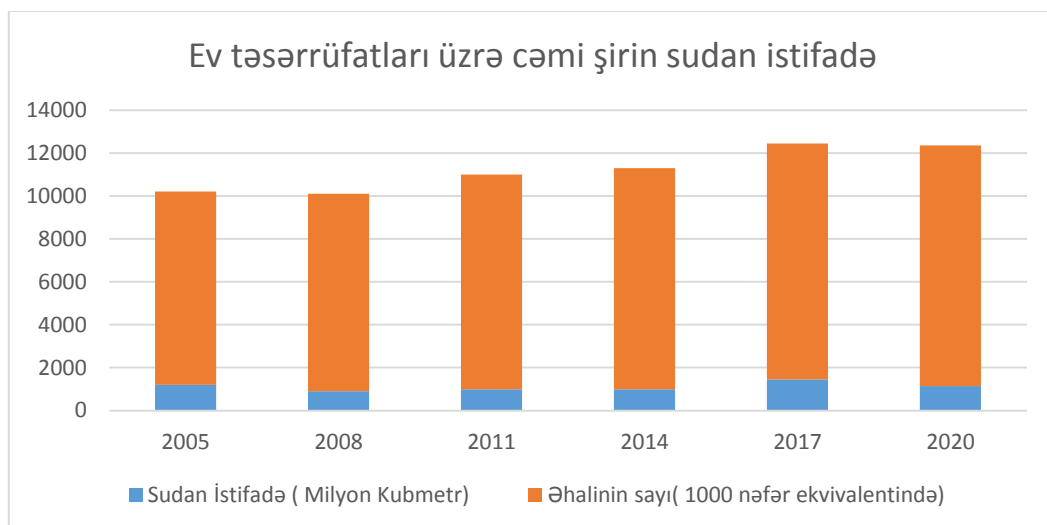
Türkiyədə illik 44 milyard m³ su sərf olunur. Sərf olunan suyun 74%-i aqrarsektorda, 15%-i məişətdə və 11%-i sənayedə istifadə olunur. (<https://documents1.worldbank.org/curated/en/600681476343083047/pdf/AUS10650-REVISED-PUBLIC-Turkey-NCA-Water-Valuation-Report-FINAL-CLEAN.pdf>)

Rusiyada – illik təxmini 24.7 milyard su sərf olunur ki , bunun da çox hissəsi aqrar sektor üçün istifadə olunmuşdur. (<https://www.statista.com/statistics/1058020/russia-water-use-by-sector-and-purpose/>)

Ölkəmizdə su sərfiyyatı son illər üzrə sənayenin daha çox inkişaf etməsi və əhalinin artımı ilə əlaqədar artmışdır. Azərbaycanda əhalinin artımının son illərdə daha çox olması ölkədə su çatışmazlığı problemini ortaya çıxarmışdır. Nəticədə ölkədə su siyasəti üzrə dəyişiklik edilmişdir və daha çox nəzarət altına alınmışdır. İşgaldan azad edilmiş ərazilərin su potensialının daha çox olduğunu nəzərə alsaq bununla bağlı ayrıca tədbirlər planı hazırlanacaqdır.

Ölkəmizdə əhalinin artımı ilə sudan istifadənin müqayisəsini biz aşağıdakı qrafikdə görə bilərik.

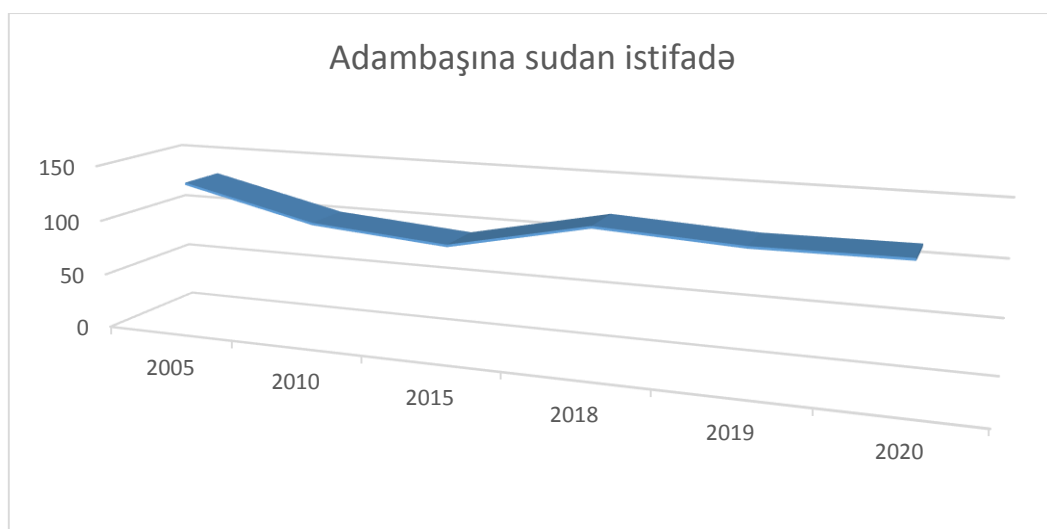
Qrafik 15: Əhalinin sayı üzrə şirin sudan istifadənin milyon kubmetr üzrə istifadəsi

Mənbə: <https://meteo.az/index.php?ln=az&pg=124>, 2020

Azərbaycanda 2000-ci illərin əvvəlində məişət məqsədləri üzrə sudan 131.8 m³ istifadə olunurdu, 2019-cu ildə isə bu göstərici 113.4 m³ təşkil etmişdir. Bu göstəricilər Mütləq azalmanı göstərir. Yuxarıdakı cədvəldə hər min nəfərə sudan istifadənin ümumi miqdarı göstərilmişdir. Bu qrafikdən görmək olur ki, ötən illər ərzində sudan istifadə ölkədə qeyri-statik olmuşdur. Bu rəqəmlər əsasında biz həmçinin, ölkədə adambaşına düşən sudan istifadəni çıxara bilərik.

Qrafik 16: Adambaşına məişətdə sudan istifadə (2005-2020)

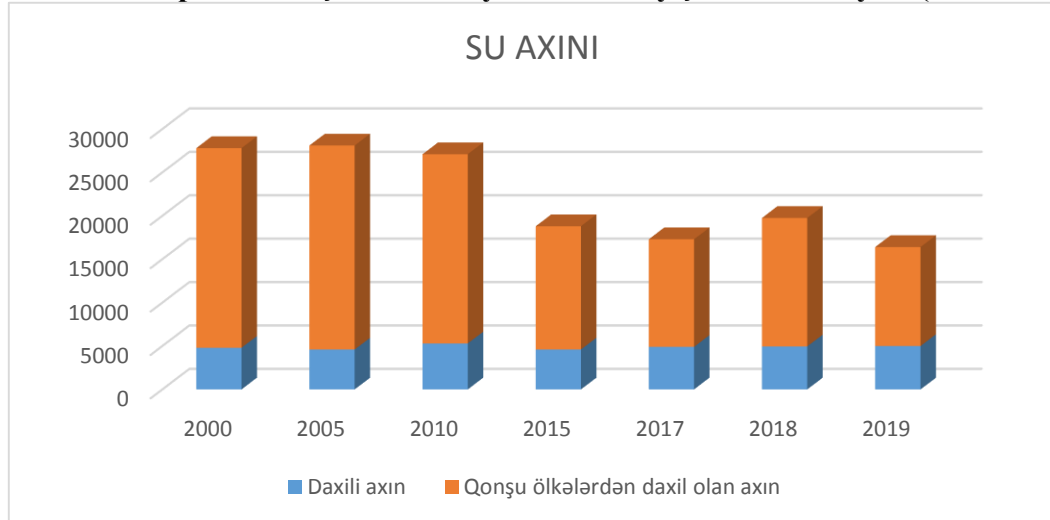
Mənbə: <https://meteo.az/index.php?ln=az&pg=124>, 2020

2005-ci ildə 132 m³ olmasına rəğmən 2020-ci ildə bu 114.4 m³ olmuşdur . Orta illik su istehlakı indeksi 53.1 %-dən artıq olmaqla su qıtlığı şəraiti yaradır. Azərbaycanda müxtəlif iqtisadi subyektlərin su ehtiyacını təmin etmək üçün 11 500 milyon m³ su istifadə olunur ki, bunun da 7 %-ni ev təsərrüfatları təşkil edir.

Göstəricilər ölkədə olan su qıtlığını göz önünə çıxarır. Su qıtlığına qarşı tədbir görülməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini təklif edərdim:

- Bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının daha dərin planlaşdırılmasının aparılmasını təmin etmək;
- İşğaldan azad edilən ərazilər üzrə su ehtiyatlarının ümumi tutumunu hesablayın sudan istifadəyə planla qoşulmasını təmin etmək ;
- Su təchizatının düzgün qurulması üçün xarici təcrübədən istifadə etmək;
- Su qıtlığının daha çox qarşılaşdığı ərazilərdə əlavə su ehtiyatlarının yaradılması üçün mövcud su kommunikasiyasının statik göstəcilərini günlük hesablamaq;
- Qonşu ölkələrdən ölkəmizə daxil olan su axınlarının çirklilik səviyyəsinə daha çox nəzarət etmək.

Qrafik 17 :Bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının dəyişmə tendensiyası (2000-2019)

Mənbə: <https://meteo.az/index.php?ln=az&pg=121>, 2020

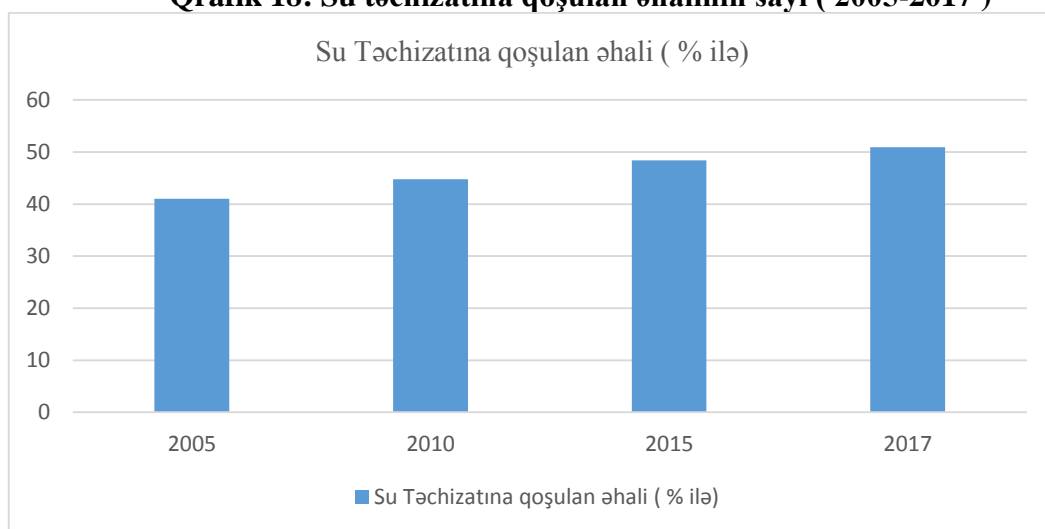
Qrafikdən görüldüyü kimi bərpa olunan şirin su ehtiyatları axınlarının çox hissəsini qonşu ölkələrdən daxil olan su ehtiyatları təşkil edir. Bərpa olunan şirin su ehtiyatlarında dəyişmənin miqyası orta illik normadan 29%-dən aşağı və yaxud 32%-dən yuxarıdır. Belə yüksək dərəcədə fərqlənmələr ölkə boyunca su ehtiyatlarının idarə olunmasında və nəzarətində risklər əmələ gətirir.

Bərpa olunan su ehtiyatlarının rekord səviyyəsi 2003-cü ildə 29 935.1 milyon m³ olaraq müşahidə edilmişdir, mövcud su ehtiyatlarının ən aşağı səviyyəsi isə 2019-cu ildə 16 223 milyon m³ olmuşdur.

Burda Araz çayı və Kür çayının axınları böyük önəm kəsb edir. Gürcüstan və Ermənistan hissəsindən keçərdən qeyd olunan su axınları daha çox çirkliliyə məruz qalır və bunun nəticəsində bərpa olunma dərəcələri azalır. Son illərdə ölkəmizdə bunun üçün əlavə tədbirlər planı hazırlanmışdır.

Sudan istifadənin tənziplənməsi üçün ölkəmizdə görülən ən əsas tədbir mərkəzləşdirilmiş su təchizatı sisteminin yaradılmasıdır. Su təchizatına qoşulan əhəlinin miqdarı hər il artır belə ki, 2005-ci il ilə müqayisədə 2017-ci ildə qoşulan əhəlinin miqdarı 9.3 % artmışdır.

Qrafik 18: Su təchizatına qoşulan əhəlinin sayı (2005-2017)

Mənbə: <https://meteo.az/index.php?ln=az&pg=125> , 2017

Qrafikdən göründüyü kimi mərkəzləşdirilmiş su təchizatı sisteminə qoşulan əhali 2005-2017-ci illər arasında 9.6% artmışdır. 2005-ci ildə 3.6 milyon əhali bu sistemə qoşulduğu halda 2017-ci ildə 5.1 milyon olmuşdur. Nəticədə bu göstəricilər ölkəmizdə suyun idarə edilməsinin daha çox təkmilləşdirilməsini göstərir.

3.2. Qafqaz dövlətlərinin regional təşkilatlar çərçivəsində su və enerji əməkdaşlığı

Dünya üzrə su probleminin həll olunması həmişə beynəlxalq təşkilatların diqqət mərkəzində olmuşdur. Suyun nəzər nöqtəsi olan əsas sammit kimi biz 2002-ci ildə Avropa İttifaqının su təşəbbüsçülərinin (EUWI) davamlı inkişaf üzrə dünya ölkələrinin Yohanesburq sammitini qeyd edə bilərik.

EUWI-nin əsas aləti kimi biz suyun çərçivə direktivini qeyd edə bilərik ki, bu Avropa kommissiyasının su idarəciliyinə aid qanunvericiliyini əhatə edir. Bu direktivin ana məqsədi vətəndaşların daha təmiz su ilə təmin etməkdir.

Suyun çərçivə direktivində suyun əsas mühafizə məqsədləri:

1. Suyun mühafizəsinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;
2. Bütün sular üçün “yaxşı su” statusunun əldə olunması üçün son tarixin müəyyən edilməsi;
3. Çay hövzələri əsasında suyun idarə edilməsi;
4. Sudan təmiz enerjinin əldə edilməsi üçün Su Elektrik Stansiyalarının təkmilləşdirilməsi ;
5. “Kombinə edilmiş yanaşmanın” tətbiq edilməsi;
6. Tariflərin düzgün idarə edilməsi;
7. Vətəndaşların məsələ üzrə yaxından iştirakını təmin etmək;
8. Ölkələr üzrə su qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi. (Water Policy Reforms in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia, achievements of the European Union Water Initiative 2006-2016, Sentyabr 2016)

Bütün qeyd olunanlara nail olmaq üçün EUWI özünə stratejik tərəfdaşlar cəlb etmişdir. Hər bir ölkə və təşkilatlar bu direktivin məqsədlərini yerinə yetirmək üçün su qanunvericiliyi qəbul etmiş, idarəetmə alətlərini müəyyən etmişdir.

EUWI-nin stratejik tərəfdaşlarından biri Cənubi Qafqaz ölkələridir (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan). Bu ölkələr su resurslarının qorunması və su təchizatının düzgün qurulması və sudan təmiz enerjinin əldə edilməsi üçün standartlara uyğun olaraq su qanunvericilikləri qəbul etmiş və reformlar həyata keçirmişdir (Water Policy Reforms in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia, achievements of the European Union Water Initiative 2006-2016, Sentyabr 2016)

Cədvəl 20: Cənubi Qafqaz ölkələrində su qanunvericiliklərinin qarşılaşdırılması

Azərbaycan	Gürcüstan	Ermənistan
Milli maliyyə strategiyası hazırlanmışdır Gürcüstan ilə Kür çayı üzərində ikitərəfli əməkdaşlıq üzrə saziş imzalanmışdır.	Yeni su qanunları qəbul edilmişdir Su Elektrik Stansiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün beynəlxalq tərəfdaşlıqlar imzalanmışdır Kür çayı üzərində ikitərəfli əməkdaşlıq üzrə Azərbaycan ilə saziş imzalanmışdır. Şəhər su təchizatının idarə edilməsinə milli maliyyə strategiyası hazırlanıb.	Minilliyin məqsədlərinə nail olmaq üçün milli maliyyə strategiyası hazırlanmışdır. Çay hövzələrinin idarəetmə planı inkişaf etdirilmişdir. Ekosistem üçün planlı xidmətin həyata keçirilməsi üçün pilot layihə hazırlanmışdır.

Mənbə: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/NPD_meetings/Publications/, 2016

Cədvəldən göründüyü kimi Cənubi Qafqaz ölkələri öz su qanunvericilik və strategiyalarında reform etmişdir. Yenilik sayəsində ölkələrin Avropa İttifaqının su təşəbbüsçülərinin çağırışına uyğun olaraq su resurslarından düzgün istifadə edilməsinə addım atılmışdır.

Ermənistanda EUWI ilə Milli Siyasət Diyalogu (MSD) 2006-cı ildən başlamışdır. Ölkənin indiki MSD üzrə sədrləri və stratejik tərəfdaşları aşağıdakılardır:

1. Su Ehtiyatlarının idarə edilməsi Agentliyi;
2. Su iqtisadiyyatı üzrə dövlət komitəsi;

MSD üçün maliyyələşdirmə mənbələri isə aşağıdakılardır:

1. Avropa Birliyi;

2. Almaniya Federativ Respublikasının hökuməti;
3. Finlandiya hökuməti;
4. İsveçrə dövləti;
5. Böyük Britaniya krallığının hökuməti;
6. Amerika Birləşmiş Ştatlarının hökuməti.

(Water Policy Reforms in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia, achievements of the European Union Water Initiative 2006-2016, Sentyabr 2016)

Cədvəl 21: Ermənistanda MSD üçün edilmiş reformların illər üzrə ardıcılığı

2006-MSD işə salındı	2007-Su təchizatının idarə edilməsi milli maliyyə strategiyası hazırlandı	2010-Su hövzəsinin idarə edilməsi planı hazırlandı	2012- Su idarəçiliyi üzrə iqtisadi alətlər işlənildi	2013- Balıqçılıq sektorunda reform edildi	2015- Su üzərində hədəflər üzrə layihə hazırlanmışdır
----------------------	---	--	--	---	---

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəl bizə Ermənistanda MSD üçün edilmiş bütün işləri göstərsə də, lakin bu işlərin idarə edilməsi və həyata keçirilməsində fərqliliklər mövcuddur. Belə ki, bəzi qəbul olunmuş plan üzrə ardıcıl hərəkət edilsədə, bəzilərində yarı hədəfə çatılmamışdır.

Ermənistanda su strategiyası üzrə gələcək planları kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Su və sağlamlıq üzrə protokolun ratifikasiya edilməsi gözlənilir;
- Suyun idarə edilməsi üzrə islahatların ilkin şərtlərinin müəyyən edilməsi gözlənilir.

Yuxarıda qeyd olunanlara baxmayaraq Ermənistanın su strategiyası qeyri-qanuni olmuşdur. Belə ki, Ermənistan 30 il ərzində Azərbaycanın Qarabağ və ətraf rayonlarını işğal altında saxlayaraq su və digər resurlardan qeyri – mütənasib istifadə etmişdir, biz bunu ekoloji terror adlandırırıq. (Water Policy Reforms in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia, achievements of the European Union Water Initiative 2006-2016, Sentyabr 2016)

Azərbaycanın su strategiyası üzrə həyata keçirdiyi islahatlar müxtəlifdir və qoyulmuş hədəflər daha müəyyəndir. Ölkəmizin EUWI ilə Milli Siyasət dialoqu 2010-cu ildən həyata keçirilir. MSD üzrə əsas sədr üzvlər və stratejik tərəfdaşlar isə aşağıdakılardır:

1. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi;
2. Su Ehtiyatları üzrə Dövlər Agentliyi;
3. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi;
4. MSD-nin maliyyələşdirilməsində isə aşağıdakılar iştirak edir:
5. Avropa Birliyi;
6. Finlandiya hökuməti;
7. Almaniya Federativ Respublikasının hökuməti;
8. Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı.

MSD üzrə prioreitet sahələr və əsas fəaliyyətlər:

- Su ehtiyatlarının idarə edilməsi və tədbirlər planının hazırlanması üçün Milli Su Strategiyasının hazırlanması;
- Su qanunvericiliyinin və su ehtiyatlarının inteqrasiyalı idarə edilməsinin Avropa İttifaqının su qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması;
- Transsərhəd su diplomatiyasının təşviqi və Gürcüstan ilə Kür çayı üzərində ikitərəfli sazişin həyata keçirilməsi;

(Water Policy Reforms in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia, achievements of the European Union Water Initiative 2006-2016, Sentyabr 2016)

Cədvəl 22: Milli Siyasət Dialoqunun əsas nailiyyətləri

Milli Su Strategiyası hazırlanmışdır.	Bu strategiya qəbul olunmaq üçün 2016-cı ildə Nazirlər Kabinetinə təqdim edilib.
2015-2016 –cı illərdə Su və Sağlamlıq protokolu çərçivəsində milli hədəflər müəyyən edilmişdir.	Bu hədəflər Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı çərçivəsində qəbul olunmuşdur.
Su xidmətlərinə dair müqayisəli tədqiqat və monitoqrinq gücləndirilmişdir.	Siyasətin təkmiləşdirilməsi su təchizatına öz tövhəsini vermişdir.

Kür çayı üzərində Gürcüstan ilə ikitərəfli saziş imzalanmışdır.	Sazişin bağlanması üçün MSD çərçivəsində iclaslar keçirilmişdir. İclasların əsas nəzər nöqtəsi kimi Kür çayının çirklilik səviyyəsi və sululuq səviyyəsi haqqında olmuşdur.
Gürcüstan ilə su-qida-enerji əməkdaşlığının pilot layihəsi hazırlanmışdır.	Əməkdaşlığın mərkəzi kimi isə Alazan çayı vadisi müəyyən edilmişdir.

Mənbə: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/NPD_meetings/Publications/2016,2016

Cədvəldən görüldüyü kimi Azərbaycanda su strategiyası üzrə bir çox işlər görülmüşdür. MSD üzrə bu nailiyyətlərə nail olmağın əsas səbəbi isə Avropa standartlarına uyğun suyun idarə edilməsinin qurulması və beynəlxalq tərəfdaşların cəlb edilməsidir.

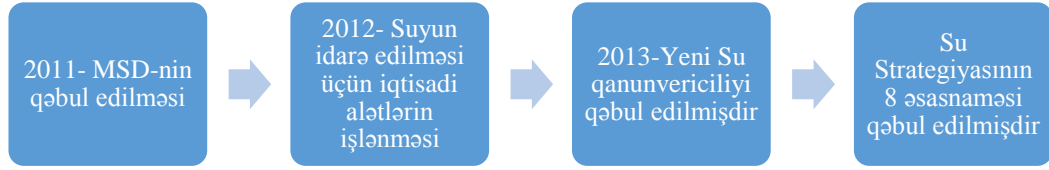
Gürcüstanda MSD 2011-ci ildə qəbul edilmişdir. Əsas MSD sədri isə Gürcüstanda Ekologiya və Təbii Sərvətlərin Mühafizəsi Nazirliyidir. MSD-nin əsas maliyələşmə mənbələri aşağıdakılardır:

1. Avropa Birliyi;
2. Finlandiya Hökuməti ;
3. Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı.

MSD - nin Gürcüstanda əsas fəaliyyətləri:

- İntegrasiyalı suyun idarə edilməsini reform edilmişdir. Milli su qanunvericiliyi Avropa İttifaqının su qanunvericiliyinə uyğunlaşdırılması üçün işlər görülmüşdür.
- Su və Sağlamlıq protokolunun milli hədəfləri Ümumdünya Səhiyyə təşkilatı çərçivəsində ratifikasiya edilmişdir
- Transsərhəd su əməkdaşlığının gücləndirilməsi üçün Azərbaycan və Ermənistanla əməkdaşlıq daha da gücləndirilmişdir. Kür çayı üzərində Azərbaycan ilə sazişin bağlanması və həmin sazişə uyğun olaraq işlər həyata keçirilmişdir. (Water Policy Reforms in Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia, achievements of the European Union Water Initiative 2006-2016, Sentyabr 2016)

Qrafik 19: Gürcüstanda MSD üzrə həyata keçirilmiş işlərin xronoloji ardıcılığı

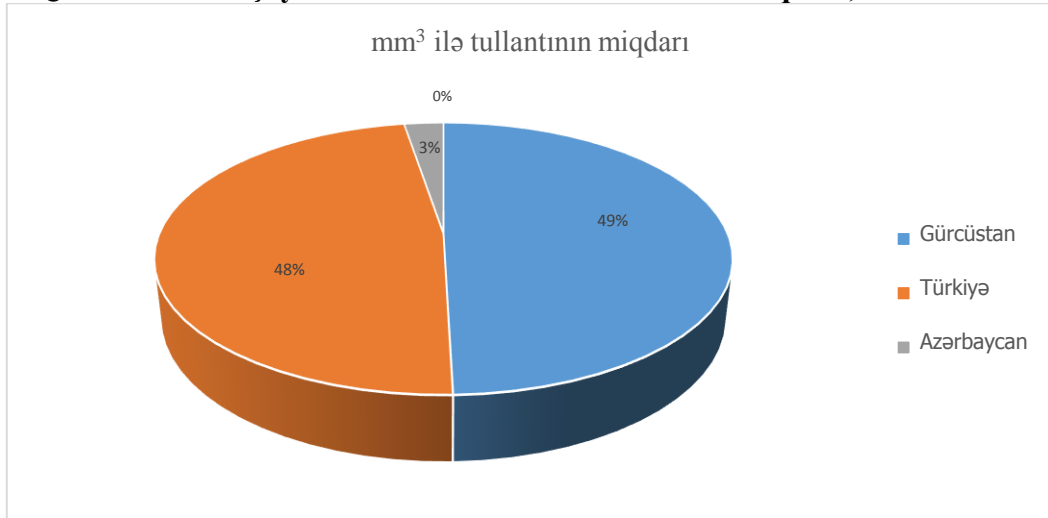
Mənbə: Məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/NPD_meetings/Publications, 2016

Azərbaycan Cənubi Qafqazda su resursları ən az olan ölkədir. Belə ki, ölkəmizin su resursları Gürcüstandan 7-8 dəfə, Ermənistandan 3 dəfə azdır. Bununla bərabər ölkəmizin əsas şirin su mənbələri olan Araz və Kür çayları qeyd olunan ölkələrin ekoloji terroruna məruz qalır.

Qonşu ölkələrdən Kür çayına və onun qollarına axıdılan tullantı sularının təsiri nəticəsində ölkəmizə azot birləşmələri, fenol, metal, nef və digər kimyəvi məhsullar çirklənmiş vəziyyətdə daxil olur. Öz növbəsində buda ölkəmizdə su qıtlığının yaranmasına əsas səbəbdır.

Qrafik 20: Kür çayı hövzəsinə tökülən tullantıların miqdarı, ölkələr üzrə

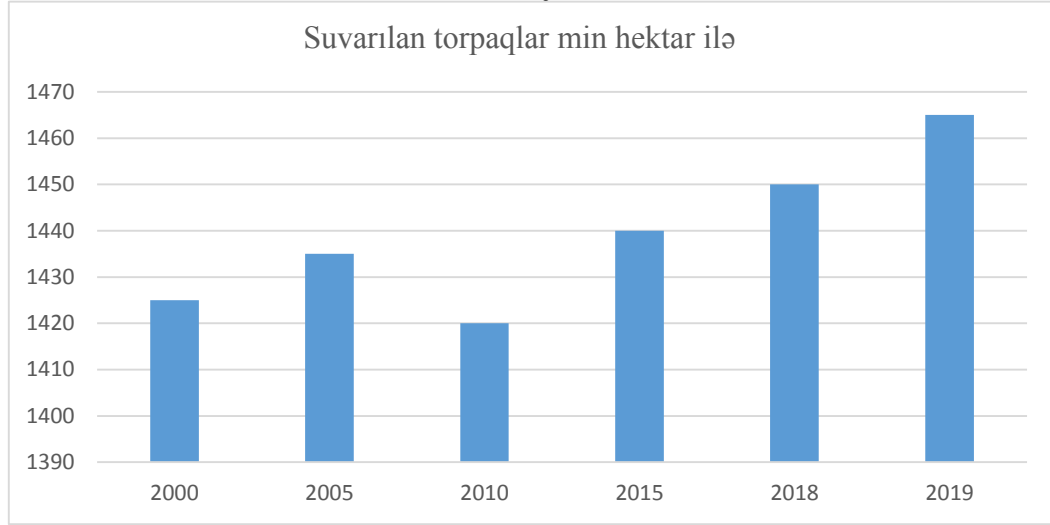
Mənbə: https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/npd/Water_Strategy_Rafiq_Verdiyev.pdf,
07.06.2012

Qrafikdən görüldüyü kimi Kür çayına illik ortalama axıdılan 486 milyon mm³ tullantının əsas mənbəyi Gürcüstan ərazisindən daxil olur. Gürcüstanda hər il ümumi tullantı miqdarının 51%-i Kürə axıdılır. Türkiyədə ümumi tullantı miqdarının 46%-i, Azərbaycanda isə cəmi 3%-i Kür çayına axıdılır. Son illərdə isə Kür çayı üzərində Gürcüstan ilə sazişin danışıqları tullantı miqdarının azaldılması ilə bağlı olmuşdur.

Araz çayındakı vəziyyət Kür çayından daha da acınacaqlıdır. Araz çayına Ermənistan 10 sənaye şəhərinin çirkab suları axıdılır. Ermənistanla Azərbaycan ərazisindəki Araz çayının çirklilik səviyyəsi arasında fərq çox böyükdür. Belə ki, Ermənistan ərazisində Araz çayının suyunda Fenollar 220-1200 dəfə, ağır metal duzları 44 dəfə, azot-fosfor duzları 33 dəfə, neft mənşəli karbohidrogenlər 114 dəfə çoxdur. Ermənistanda AES-in fəaliyyəti AES-in iş rejimi Araz çayı ilə birbaşa əlaqədardır. Hər gün AES-lərdən Araz çayına 12-16 min m³ çirkab su axıdılır. Bu ekoloji terrorun qabağını almaq üçün ölkəmiz bir çox tədbirlər planı hazırlamışdır (<https://science.gov.az/az/news/open/15227>).

Nəzərə alsaq ki, ölkəmizin böyük çayları öz mənbələrini qonşu ölkələrdən götürür və buda çaylarda çirklilik səviyyəsinin çox olmasına gətirib çıxarır. Çirklilik səviyyəsinin çox olması bilavasitə aqrar sektora öz mənfi təsirini göstərir. Belə ki, suvarılan torpaqlarda çirkab sularının təsiri ilə münbitlik azalır və buda məhsuldarlığı azaldır. Azərbaycan ərazisində çayların hövzələrində suvarılan torpaqların çox olmasını biz aşağıdakı qrafikdə müşahidə edə bilərik.

Qrafik 21 :Xəzər dənizinə birbaşa axan çayların hövzələrində suvarılan torpaqların illər üzrə sahə dəyişimi

Mənbə: <https://www.sukanal.az/wp-content/uploads/2021/06/Rashail-Ismailov.pdf>, 2021

Qrafikdən görüldüyü kimi son illərdə suvarılan torpaqların sahəsində artım var. 2010-cu il ilə müqayisədə 2019-cu ildə suvarılan sahə 2% artmışdır. Bununla bağlı çaylarda çirkab sularının tənzimlənməsi üçün tədbirlər görmək vacib şərtlərdən biridir.

Azərbaycanda çaylara axıdılan tullantı miqdarının tənzimlənməsi üçün qiymət və qeyri-qiymət metodundan istifadə edilir. Belə ki, Su məcəlləsinin 98-ci maddəsinə əsasən suyun keyfiyyətindən, suyun daşınması və su təsərrüfatı obyektinin texniki fəaliyyətindən asılı olaraq Tarif şurası aşağıdakıları müəyyən edir :

Ödəmələr:

- Tullantı sularının axıdılması xidmətinə görə ödəmələr;
- Təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə ödəmələr;
- Sudan istifadə üçün icazə;
- Yerüstü su obyektlərindən istifadə üçün icazə;
- Qrunt sularından istifadə üçün icazə;
- Tullantı sularının axıdılması üçün icazə.

Azərbaycanda suyun idarə edilməsinin təşkili, su təchizatının düzgün idarə edilməsi üçün milli su strategiyası hazırlanmışdır. Milli su strategiyasında ölkəmizin su ehtiyatlarının bütün məsələləri qeyd olunmuşdur. Strategiyada əsasən aşağıdakı məsələlərə nəzər yetirilir:

- Müxtəlif su istifadəçilərinin su ehtiyaclarının ödənilməsi məsələsi;
- Su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin müəyyən edilməsi;
- Suyun mühafizəsi və davamlılığına aid məsələlər ;
- Suya qənaətin edilməsi üçün təbliğatın həyata keçirilməsi məsələsi;
- Su ehtiyatlarının və ekosistemlərinin mühafizəsinin gücləndirilməsi;
- Transsərhəd su əməkdaşlıqlarının gücləndirilməsi;
- İdarəçilik sahəsində potensialın gücləndirilməsi;
- Lazımi layihə və proqramların müəyyən edilməsi;
- Dövlət orqanları, regional və beynəlxalq təşkilatlar ilə cəmiyyətin su istifadəçiləri arasında ünsiyyətin gücləndirilməsi ;
- Çay hövzəsi sahələri və su infrastrukturu ilə əlaqədar coğrafiya məlumat sisteminin hazırlanması;
- İqlim dəyişikliklərinə uyğunlaşma.

Milli Su Strategiyası yuxarıdakı prioritet məsələlərinin yerinə yetirilməsi üçün düzgün idarəetmə planı hazırlamışdır. Strategiya ölkəmizdə su təchizatının təkmilləşdirilməsində böyük önəm kəsb edəcəkdir.

Milli Su Strategiyasında sudan əldə edilən energetika haqqında məlumatlarda öz qeydini tapmışdır. Azərbaycanda son zamanlar təmiz enerji mənbəsi kimi su elektrik stansiyalarının təkmilləşdirilməsi üçün tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, sadəcə Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasında 2018-ci ildə 200 meqavat gücündə avtotransformator quraşdırılmış , gərginlikləri 330, 220 və 110 kV gücündə olan yeni yarımstansiyalar istismara verilmişdir. Görülən işlər sayəsində stansiyanın gücü 284 meqavatdan 424 meqavata çatdırılmışdır.

Suqovuşan Su Anbarının uzun zaman sonra istifadəsi ilə birlikdə susuz qalan torpaqlarının suvarılması və su elektrik stansiyasının istifadəsi ilə birlikdə “Azərenerji” sisteminə əlaqələndirilməsi təşkil olnucaqdır. Stansiyanın iki “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” yarımstansiyaları mövcuddur. Suqovuşan Su Elektrik Stansiyası hal-hazırda Talış kəndinin və Suqovuşan qəsəbəsinin enerji ilə təmin olunması üçün istifadə olunur. Artıq enerji isə 110 kilovotluq Tərtər yarımstansiyası ilə əlaqələndiriləcək. “Suqovuşan-1” stansiyasının ümumi gücü 4.8 meqavatdır və 600 min kilovatsaat enerji istehsal edir. “Suqovuşan-2” stansiyasının ümumi gücü 3 meqavatdır. “Suqovuşan-2” stansiyasında təkmilləşdirmə və yenidənqurma işləri bitdikdən sonra ildə 8,7 kVt/saat elektrik enerjisinin istehsal olunması nəzərdə tutulub.

Nəticə olaraq ölkəmizdə su təchizatının təkmilləşdirilməsi, su qıtlığının aradan qaldırılması ümumiyyətlə suyun düzgün idarə edilməsi böyük bir tədbirlər planı vardır. Görülən tədbirlər və işlər isə xarici təcrübə əsasında qurulmuşdur. Qarabağın işğaldan azad edilməsi ilə bərabər həmin regionda olan su mənbələrinin istismara verilməsində öz növbəsində ölkəmizdə suyun düzgün təchizat sisteminin qurulmasına kömək edəcəkdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən su anbarları, su resurslarından düzgün istifadə edərək həm əhəlinin rifah səviyyəsini artırmaq olar,

həm də ətraf rayonların biznesinə tövhə vermək olar. Suqovuşan su anbarının da işğaldan azad edilməsi bölgəyə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Bunu biz 2-ci fəsildə həyata keçirdiyimiz analiz və sorğuya əsasən görə bilərik. Sorğunun nəticəsinə əsasən su anbarının suyundan istifadə edərək:

1. Regionda əhalinin rifah səviyyəsi yüksələcək.
2. Ətraf rayonların biznesinə, əsasən aqrar sektor və sənayenin iş prinsipinin fasiləsizliyini təmin etmək mümkün olacaqdır.
3. Anbarın enerji potensialından istifadə edərək regionun elektrik enerjisi ilə təminatını asanlaşdırmaq olacaqdır.

Suqovuşan su anbarı əhalinin rifah səviyyəsini yüksəltmək və biznesin inkişafına yardımçı olmaqla bərabər araşdırmanın nəticəsinə uyğun olaraq ərazidə su qıtlığının aradan qaldırılmasına köməklik göstərəcəkdir. Belə ki, araşdırmaya əsasən Ağcabədi, Bərdə, Ağdam, Goranboy, Tərtər rayonlarının 100 000 hektara qədər ərazisi anbarın suyundan məhrum qalmışdır. Artıq nəticə olaraq anbar istifadəyə verilmişdir və qeyd olunan ərazilərin suvarılması üçün istifadə ediləcək.

3-cü fəsildə biz su təchizatının , su potensialının düzgün idarə edilməsi və təşkli üçün avropa təcrübəsindən yazılmışdır. Nəticə olaraq Avropanın istifadə etdiyi qiymət və qeyri-qiymət metodundan istifadə edərək ölkənin su təchizatının düzgün qurulmasını təmin etmiş olacayıq. Su itkisinin qarşısını almaq üçün 3-cü fəsildə araşdırmanın nəticələrinə uyğun çıxardığımız statistik məlumatlara əsasən adambaşına sudan istifadə, sənaye sahələrində sudan istifadənin miqdarını, təmizlənmiş suyun miqdarını, çirklənmiş suyun miqdarını görə bilərik. Qeyd olunan statistik məlumatlara əsasən idarə edilmənin xarici ölkə təcrübələrinə əsasən qurulması üçün iş prinsipini müəyyən etmiş olacayıq.

3-cü fəsildə əlavə olaraq Cənubi Qafqaz ölkələrində suyun idarə edilməsi və su təchizatının qurulması, aparılması üzrə müqayisəli təhlil aparılmışdır. Nəticə olaraq hər bir ölkə üçün çatışmaz sahə müəyyən edilmiş və bu sahələr üzrə işin düzgün qurulması üçün təklif verilmişdir. Burada biz Gürcüstan və Azərbaycanın Kür çayı

üzərində əməkdaşlığı üzrə tədbirlərin planını görə bilərik. Əlavə olaraq Avropa İttifaqının Su Təşəbbüsçülərinin Cənubi Qafqaz ölkələri üçün sudan istifadə üçün apardığı təhlil və təhlil nəticəsində yaranan nəticə 3-cü fəsildə qeyd edilmişdir.

Ümumi olaraq apardığım ümumi araşdırmaya əsasən aşağıdakı təklifləri vermək olar:

- Su anbarının su tutumuna uyğun olaraq sudan istifadə planlamasının aparılması, və bununlada ölkə üzrə mövcud olan sudan istifadə göstəricisindəki qeyri-statik göstəricinin azalmasına nail olmaq;
- Su təchizatının qurulmasında araşdırılmış xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə etmək;
- Su itkilərinin qarşısının alınması üçün təkmilləşdirilmiş su sisteminin qurulması
- Suqovuşan su anbarının su potensialından istifadə üzrə tariflərin düzgün qurulması;
- İşğaldan azad edilmiş ərazilər üzrə su qanunvericiliyinin müəyyənləşdirilməsi;
- Suqovuşan su anbarının su resursunun düzgün planlaması, idarə olunması üçün müvafiq dövlət strukturlarının işə cəlb edilməsi;
- Vətəndaşların su resurslarından istifadəsi üzrə yaxından iştirakını təmin etmək ;
- Su resurslarından istifadə edərək ölkədə aqrar sektor və sənaye sahələri üzrə iş prinsipinin yaxşılaşdırılmasını təmin etmək;
- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının təbii resurs potensialından istifadə edərək ölkə iqtisadiyyatının mənfəətliliyini artırmaq;
- İşğaldan azad edilmiş su anbarlarının enerji potensialından istifadə edərək təmiz enerjidən istifadə etmək ;
- Ölkədə su qıtlığına qarşı əlavə tədbirlər planı hazırlamaq;
- Suqovuşan su anbarının enerji potensialından və suyundan istifadə edərək ətraf regionların biznesinin iş prinsipinə və əhalinin rifahının təmin edilməsi üçün xüsusi proqram hazırlamaq.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayanıqlı inkişafı” Dövlət Proqramı.
2. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019–2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
3. “Azərbaycan Respublikasının Su Məcəlləsi”.
4. “Azərbaycan Respublikası Milli Su Strategiyası”.
5. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” , 177 səh.
6. AR kənd təsərrüfatı nazirliyinin aqrar tədqiqatlar mərkəzi, (2020), “Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı: Qlobal çağırışlar və Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar”, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı elmi praktiki jurnal, N4(34), S 23-58; S 104-122.
7. Əliyev Təbriz “Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın mütərəqqi menecment formaları əsasında inkişaf istiqamətləri”, “İqtisadi Artım və İctimai Rifah”, 2021, №1, S.10.
8. İbrahimov İ.H.(2007) “Regionlarda sahibkarlığın inkişaf meyilləri və xüsusiyyətləri”, Bakı. “Səda”, 296 səh.
9. İmanov F.Ə ., Ələkbərov A.B . (2017) “Azərbaycanın su ehtiyatlarının müasir dəyişmələri və inteqrasiyalı idarə edilməsi “, Bakı. “Mütərcim”, 353 səh.
10. Müzəffərli N. , İsmayılov E. (2010). “Azərbaycan post-konflikt ərazilərin bərpası (konseptual əsaslar)”, Bakı. “Qafqaz”, 139 səh.
11. Qafqaz Universiteti (2010). “Qarabağ: Bildiklərimiz və bilmədiklərimiz”, Bakı, “Qafqaz Universiteti nəşriyyatı “, 283 səh.
12. Piriyev Ceyhun (13 Oktyabr 2020) “Susuz qalan ərazilər arzusuna qovuşdu

“Xalq qəzeti , S.30.

13. Vəliyev Çingiz (18 Fevral 2021). “Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf edəcək”, Xalq qəzeti, S.3.

Türk dilində:

1. “T.C.Kalkınma Bakanlığı”, “On birinci kalkınma planı (2019-2023)”, “Su kaynakları yönetimi ve güvenliği” , Ankara.2018, 110 say.

İngilis dilində:

1. “Water Policy Reforms in Eastern Europe”, “the Caucasus and Central Asia, achievements of the European Union Water Initiative 2006-2016”, September 2016.

İnternet Resursları

1. <https://www.stat.gov.az/> - Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
2. <https://karabakhinsight.wordpress.com/>
3. “Su Təchizatının yaxşılaşdırılması”- <https://www.agro.gov.az/az/texnika-ve-innovasiyalar/suvarma-ve-meliorasiya/su-techizatinin-yaxsilasdarilmasi>
4. “İşğaldan azad edilən ərazilərin kənd təsərrüfatı potensialı”- <https://vergiler.az/news/economy/11103.html>
5. “Azərbaycanın üç rayonu Suqovuşan su anbarından istifadəyə başlayıb”- <https://report.az/infrastruktur/azerbaycanin-uc-rayonu-suqovusan-su-anbarından-istifadəyə-başlayıb/>
6. “Azərbaycanda su qıtlığına qarşı hansı tədbirlər görülür?”- <http://www.aztv.az/az/news/5000/azerbaycanda-su-qitligina-qarsi-hansi-tedbirler-gorulur>

7. “Sərsəng su anbarının azad olunması bölgəyə nə vəd edir?”- <http://www.aztv.az/az/news/5000/azerbaycanda-su-qitligina-qarsi-hansi-tedbirler-gorulur>
8. “Qarabağda kənd təsərrüfatı ilə bağlı yeni planlar – Fermerlər böyük qayıdışı gözləyir”- <http://www.aztv.az/az/news/11143/qarabagda-kend-teserrufati-ile-bagli-yeni-planlar-fermerler-boyuk-qayidisi-gozleyir>
9. “Azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı - Necə İnkişaf Etdiriləcək?”- <https://fed.az/az/qarabag/azad-edilmis-erazilerde-kend-teserrufati-nece-inkisaf-etdirilecek-aciqlama-92401>
10. <https://president.az/>
11. Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərin enerji potensialı- <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/dagliq-qarabag-ve-etraf-regionlarin-enerji-potensialı>
12. <http://www.goranboy-ih.gov.az/page/14.html>
13. <http://yevlax-ih.gov.az/page/14.html>
14. <http://meliorator.az/inteqerasiyal%C4%B1%20idare.pdf>
15. <https://www-eea-europa-eu.translate.goog/publications/water-management-in-europe-price? x tr sl=en& x tr tl=az& x tr hl=ru& x tr pto=sc>
16. <https://meteo.az/index.php?ln=az&pg=124>
17. <https://www.sukanal.az/wp-content/uploads/2021/06/Rashail-Ismailov.pdf>
18. https://unece.org/fileadmin/DAM/env/water/meetings/NPD_meetings/Publications/2016
19. <https://www.circleofblue.org/2009/world/wwf-report-scrutinizes-germanys-water-consumption/#:~:text=Germany%20uses%20nearly%20160%20billion,4%20percent%20to%20domestic%20use.>

20. <https://eni-seis.eionet.europa.eu/east/indicators/c3-2013-total-water-use-in-georgia#:~:text=Annual%20total%20freshwater%20use%20is,Georgia%20by%20different%20economic%20sectors.>
21. <https://www.statista.com/statistics/1057996/russia-water-use-by-purpose/>
22. <https://www.statista.com/statistics/950508/tap-water-consumption-in-italy/>
23. <https://atm.gov.az/pdf/magazine/4.pdf>
24. <https://www.agro.gov.az/uploads/documents/1/noMd5ao2nDJwgMRCyTsPdDPPXLXZ2bwkk4DprYOI.pdf>
25. <https://www.economy.gov.az/article/senaye2/22090>
26. <http://www.mst.gov.az/az/info/37>
27. <http://www.sukanal.az/wp-content/uploads/2020/02/JOURNAL-N2-2019.pdf>
28. <https://kayzen.az/blog/Az%c9%99rbaycan-co%c4%99frafiyas%c4%b1/4614/az%c9%99rbaycan%c4%b1n-t%c9%99bii-ehiyatlar%c4%b1.html>
29. <http://eco.gov.az/az/tebii-servetlerimiz/faydali-qazintilar>

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Sorğu Anketi

1. Yaş aralığınız nədir ?
 - 18-25
 - 25-35
 - 35-45
 - 45-60
 - 60-80
2. Cinsiniz nədir ?
 - Kişi
 - Qadın
3. Təhsiliniz nədir ?
 - Orta təhsil
 - Tam orta təhsil
 - Ali təhsil
 - Elmlər namizədi
 - Elmlər doktoru
4. Hal-hazırda hansı fəaliyyət sahəsi ilə məşğulsunuz ?
 - Müəllim

- Polis
 - Həkim
 - Mühasib
 - Telekommunikasiya sahəsində
 - Sığorta sferasında
 - Bank sektorunda
 - Dövlət qurumlarında
 - Özəl sektorda
 - Sahibkaram
 - Tələbəyəm
 - İşsizəm
5. Dövlətimizin və millətimizin birgə səyi ilə işğaldan azad olunan ərazidə gələcəkdə yaşamaq və işləmək istərdinizmi ?
- Bəli
 - Xeyr
 - Şərtlərə uyğun dəyərləndirəcəm
6. Əgər işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yaşasanız hansı sahə üzrə sahibkar olmaq istərdiniz ?
- Kənd Təsərrüfatı
 - Turizm
 - Sənaye və İstehsalat
 - İnşaat sektoru
 - Logistika,transport
 - Xidmət sektorunun qolları üzrə
7. Azad olunmuş ərazilərdə hansı k/t sahələrinin inkişaf etdirilməsinə əlverişli zəmin vardır ?

8. Azad olunmuş ərazilərdə hansı sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsinə əlverişli zəmin vardır ?
9. Suqovuşan su anbarından istifadə ətraf regionlarda hansı sahənin inkişafına daha çox təsir edəcək ?
10. Əhəlinin su ilə təmin olunmasında Suqovuşan su anbarının təsiri hansı dərəcədə olacaq ?
- az
 - orta
 - çox
11. Suqovuşan su anbarının energetika baxımından regionun elektrik enerjisi ilə təmin olunmasına təsiri hansı dərəcədə olacaq ?
- az
 - orta
 - çox
12. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə KOS yaradılması və inkişafında Suqovuşan su anbarının istismarı hansı səviyyədə təsir edəcəkdir ?
- Sənaye sahələrini enerji ilə təmin edəcək
 - İstehsalat üçün suyun fasiləsizliyini təmin edəcək
 - İşçilərin günlük tələbatını təmin edəcək
13. Sudan səmərəli istifadəni təmin etmək və ölkədəki su çatışmazlığı problemi üçün Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının resurslarından istifadə nə dərəcədə önəmlidir?
- az
 - orta
 - çox
14. Suqovuşan su anbarının istismara verilməsi əhəli üçün hansı mənada daha önəmlidir ?
- Heyvandarlıq və əkinçilik üçün
 - Ev təsərrüfatının fasiləsizliyi

- Əhalinin su ilə təmin olunması

15.Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının iqtisadi resurslarının istismarı nə üçün daha önəmlidir ?

- Xarici investorların regiona cəlbi
- İxrac imkanlarının artırılması (idxaldan asılılığın azaldılması)
- Yeni iş yerlərinin açılması

16.Qarabağda yerləşən su anbarlarının əsas özəlliyi kimi nəyi vurğulaya bilərsiniz ?

- Energetika əhəmiyyəti
- Turizm əhəmiyyəti
- K/T üçün əhəmiyyəti
- Əhalinin sosial rifahının təminatı əhəmiyyəti

17.Regionda əhalinin sosial rifahını təmin olunması üçün Suqovuşan su anbarının önəmi nə dərəcədədir ?

- az
- orta
- çox

18.Yenidənqurma işləri üçün regionun su resurslarının əhəmiyyəti:

- İşçilərin su ilə təmin olunması
- Energetika əhəmiyyəti
- İş prosesinin fəziləsizliyinin təmin olunması

19.İşğaldan azad olunan ərazilərin hansı resursları sizin biznes üçün əlverişli şərait yaradacaq ?

- Su resursları
- Faydalı qazıntılar
- Meşə və bitki örtüyü

20.İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti ölkədə əsas hansı dəyişikliyə yol açacaqdır?

- Qeyri neft sektoru daha çox inkişaf edəcək
- İdxaldan asılılıq azalacaq
- Məşğulluq səviyyəsi yüksələcək

21.İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aqrar biznes subyektlərinin fəaliyyətini təmin etmək üçün hansı imkanlar vardır?

- Təbii iqlim şəraiti
- Su resurslarının çoxluğu
- Təbii resursların zənginliyi

22.İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə k/t-nın hansı qolunun inkişafı üzrə əlverişli şərait vardır ?

- Heyvandarlıq
- Suvarma əkinçiliyi
- Meşə təsərrüfatı
- Texniki əhəmiyyətli bitkilərin becərilməsi
- Meyvəçilik
- Bostançılıq

Cədvəllərin siyahısı

Ошибка! Источник ссылки не найден. Kənd təsərrüfatında ilkin enerji məhsulları istehlakının strukturu.....	16
Ошибка! Источник ссылки не найден.	19
Ошибка! Источник ссылки не найден.	19
Ошибка! Источник ссылки не найден. 2020-ci ildə Azərbaycanada nəqliyyat və rabitə sahələri üzrə sudan istifadəni səciyyələndirən göstəricilər(milyon kubmetr ilə).....	20
Ошибка! Источник ссылки не найден.	28
Ошибка! Источник ссылки не найден.	33
Сədvəl 10: İştirakçıların yaş aralıqları İştirakçıların əmək haqqı səviyyəsi.....	36
Ошибка! Источник ссылки не найден. Əsas sənaye məhsullarının idxalının dinamikası– 2020.....	37
Ошибка! Источник ссылки не найден. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə sahibkarlıq subyektlərinin işinin təşkili və gedişatında qarşılaşa biləcəyi təsirləri.....	38
Ошибка! Источник ссылки не найден. İştirakçıların yaş aralıqları.....	41
Ошибка! Источник ссылки не найден.	42
Ошибка! Источник ссылки не найден. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı-nın hansı qollarını inkişaf etdirmək olar?” sualına anket iştirakçılarının cavabları.....	44
Ошибка! Источник ссылки не найден.	45

Ошибка! Источник ссылки не найден. “Suqovuşan su anbarının əhalinin sosial-iqtisadi rifahının təmin olunmasına təsiri nə dərəcə olacaqdır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları.....	48
Ошибка! Источник ссылки не найден. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə KOS yaradılması və inkişafında Suqovuşan su anbarının istismarının önəmi hansıdır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları.....	49
Ошибка! Источник ссылки не найден. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olacaq KOB subyektlərinin işinin təşkili üçün hansı imkanlar vardır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları.....	50
Ошибка! Источник ссылки не найден. Sorğu nəticələrinə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və emalı sahələrinin SWOT təhlili.....	52
Ошибка! Источник ссылки не найден. Bir sıra avropa ölkələrində və Cənubi Qafqaz ölkələrində suyun idarə edilməsi problemləri.....	57
Ошибка! Источник ссылки не найден. Cənubi Qafqaz ölkələrində su qanunvericiliklərinin qarşılaşdırılması....	64
Ошибка! Источник ссылки не найден.	65
Ошибка! Источник ссылки не найден. Milli Siyasət Diyalogunun əsas nailiyyətləri.....	67

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: 2020-ci ildə Azərbaycanda ayrı-ayrı fəaliyyət növləri üzrə sudan istifadəni səciyyələndirən ümumi göstəricilər.....	13
Qrafik 2: Kənd Təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmi (Milyon manatla) 1995-2018.....	14
Qrafik 3: 2020-ci ildə Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə sudan istifadəni səciyyələndirən göstəricilər.....	17
Qrafik 4: Sənaye sahələrinin sənayedə xüsusi çəkisi.....	18
Qrafik 5: 2040-cı ilədək suyun sektorlar üzrə paylaşımı.....	34
Qrafik 6: ÜDM-də sahələrin faizlə pay bölgüsü – 2020.....	35
Qrafik 7: İştirakçıların demoqrafik bölgüsü.....	40
Qrafik 8: İştirakçıların təhsil səviyyəsi.....	41
Qrafik 9: “Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarında hansı təsərrüfat sahəsinin inkişaf etdirilməsinə zəmin vardır ?” sualına anket iştirakçılarının cavabları.....	42
Qrafik 10 : “ Suqovuşan su anbarı hansı iqtisadi sahələrin inkişafına zəmin yaradacaqdır?” sualına anket iştirakçılarının cavabları.....	45
Qrafik 11: “Qarabağ bölgəsindəki su anbarlarının əsas özəlliyi kimi nəyi vurğulaya bilərsiniz?” sualına anket iştirakçılarının cavabları.....	47
Qrafik 12: “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin hansı resursları sizin biznes üçün əlverişli şərait yaradacaqdır ?” sualına anket iştirakçılarının cavabları.....	50
Qrafik 13: Ehtiyatların istismarı zamanı su sərfiyyatının miqdarı.....	54
Qrafik 14: İtaliya və Fransada əhalinin gəlirlilik səviyyəsi su sərfiyyatı arasında əlaqə.....	59
Qrafik 15: Əhalinin sayı üzrə şirin sudan istifadənin milyon kubmetr üzrə istifadəsi.....	60

Qrafik 16: Adambaşına məişətdə sudan istifadə (2005-2020).....	61
Qrafik 17: Bərpa olunan şirin su ehtiyatlarının dəyişmə tendensiyası (2000-2019)..	62
Qrafik 18: Su təchizatına qoşulan əhalinin sayı (2005-2017).....	63
Qrafik 19: Gürcüstanda MSD üzrə həyata keçirilmiş işlərin xronoloji ardıcılığı.....	68
Qrafik 20: Kür çayı hövzəsinə tökülən tullantıların miqdarı, ölkələr üzrə.....	69
Qrafik 21: Xəzər dənizinə birbaşa axan çayların hövzələrində suvarılan torpaqların illər üzrə sahə dəyişimi.....	70